
רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו

Author(s): נדב נאמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ט (תשמ"ט), pp. 17-72

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036003>

Accessed: 04/12/2011 12:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו

מאת נדב נאמן

א. דיונים קודמים ברשימות הערים

המחקר של רשימות הערים בספר יהושע נסמך במידה רבה על מאמר היסוד של א' אלט: 'מחוזות יהודה בימי יאשיהו', שנתפרסם בשנת 1925.¹ במאמר זה הציע אלט להפריד בין רשימות הערים לבין מערכת הגבולות, ולדון בכל קבוצה באופן נפרד ובלתי תלוי. את מערכת נחלות השבטים הוא תאריך לסוף תקופת השופטים, ואילו את רשימות הערים של שבטי הדרום (יהושע טו כא-סב; יח כא-כח; יט ב-ח, מ-מו) הציע לקבוע לימי יאשיהו. לדעתו נתקיימה רשימה אחידה של ערים השוכנות בתחום ממלכת יהודה, ועורך מאוחר הפריד אותה לארבעה חלקים ושייך כל חטיבה במסגרת השבט שבתחומה היא נמצאת. בשל חוסר תשומת לב מצד העורך נזכרים מקומות אחדים פעמיים, אצל שני שבטים שכנים (צרעה ואשתאול מופיעות בנחלות דן ויהודה; קרית יערים ובית הערבה מופיעות בנחלות יהודה ובנימין). ערי שמעון נזכרות גם ברשימת ערי שבט יהודה, ולשתי הרשימות מקור אחד משותף. בחלוקה הפנימית של הרשימה לחטיבות חטיבות, שביניהן מפריד מניין מסכם של הערים, ראה אלט ביטוי למערך המחוזות של ממלכת יהודה, שנים-עשר בסך הכול.² הוא אף ניסה לעמוד על אופן צמיחת כל אחד מהמחוזות, על ידי בחינת זיקתו למערך היישובי שנתקיים בארץ בתקופת הברונזה המאוחרת ולהתנחלות בחבלי ההר בתקופת הברזל א'. המערך של עשרה מחוזות צמח לראשונה לאחר פילוג הממלכה, ובימי יאשיהו צורפו אליו המחוזות הכבושים של בית-אל ועקרון (נחלת דן). אחדים מן המחוזות נתגלגלו גם לתקופה הפרסית, ושימשו מחוזות מינהל של פחוות יהוד. מאמרם של קרוס ורייט, שנתפרסם כשלושים שנה מאוחר יותר, מהווה ציון דרך נוסף בחקר רשימות הערים.³ חוקרים אלה עמדו על כך, שרשימת ערי דן תואמת היטב לחלל שנותר בין הגבולות של השבטים שבשכנותה (יהודה, בנימין ואפרים). ברשימה זו מופיע קטע של תיאור גבול, ולפיכך היא שייכת לרשימות ה'מעורבות', שבהן צורפו תיאורי גבול עם רשימות ערים. הופעתן של צרעה ואשתאול ברשימת ערי יהודה ובנחלת דן

1 A. Alt, 'Judas Gaue unter Josia', *PJb*, XXI (1925), pp. 100–117 (= *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, II, München 1953, pp. 276–288)

2 אלט, שם, עמ' 105–106.

3 F. M. Cross and G. E. Wright, 'The Boundary and Province Lists of the Kingdom of Judah', *JBL*, LXXV (1956), pp. 202–226

מעידה אף היא על כך, שהן אינן שייכות למערכת אחת. לאור זאת הגיעו קרוס ורייט למסקנה, שרשימת ערי דן שייכת למערכת נחלות השבטים, ויש לנתק אותה מרשימות הערים של יתר שבטי הדרום (יהודה, שמעון ובנימין). היקפן של הערים שבשלוש רשימות אלה חופף לתחום ממלכת יהודה, והן נכללו במקורן בתעודה שנכתבה בימי יהושפט ובה נרשמה חלוקת הממלכה לי"ב מחוזות. בניגוד לאלט, שצירף את מחוז המדבר של יהודה (יהושע טו סא–סב) למחוז המזרחי של בנימין (יח כא–כד), קרוס ורייט הפרידו ביניהם וראו בהם שני מחוזות שכנים. באופן זה הגיעו גם הם למניין של י"ב מחוזות בממלכה.

קביעתם של שני החוקרים, שיש לנתק את רשימת ערי דן מרשימות ערי הדרום האחרות, נתקבלה במחקר בדרך כלל.⁴ חוקרים לא מעטים נטו לראות בה רשימה עצמאית, שאיננה קשורה למערכת הנחלות.⁵ כותב מאמר זה ניסה להראות, לעומת זאת, שהדין עם קרוס ורייט, וכי ישנם נימוקים כבדי-משקל לטובת צירופה של הרשימה למערכת נחלות השבטים.⁶

שנתיים מאוחר יותר נתפרסם מאמרו של קלאי, ובו הועלתה השערה יוצאת דופן: להפריד את רשימות ערי הדרום לארבע רשימות שונות, שכל אחת מהן שייכת לתקופה אחרת בתולדות ישראל.⁷ הנימוק העיקרי להפרדה: הכפילויות בין רשימות הערים, שלא תיתכנה במערכת רישום מסודרת. לאור זה תארך קלאי את רשימת ערי שמעון לימי דוד, את רשימת ערי דן לימי שלמה, את רשימת ערי בנימין לימי אביה ואת רשימת ערי יהודה לימי חזקיהו.

הפרדת רשימות ערי דן ושמעון מרשימות הערים האחרות מקובלת במחקר, והמחלוקת לגבי היקפן ותאריכן איננה מענייננו כאן. אבל הפרדת רשימת ערי בנימין כחטיבה בפני עצמה, המשקפת סיטואציה היסטורית מיוחדת, משנה את התמונה מעיקרה: שוב אין לדבר על תעודה קדומה, שכללה את כל ערי הממלכה בפרק זמן מסוים, אלא על תעודות

4 לאחרונה טען אולד שהרשימות של הערים ושל נחלות עשרת השבטים שממערב לירדן נתחברו באותו זמן, במאה הז' לפנה"ס. ראה: A. G. Auld, *Joshua, Moses and the Land*, Edinburgh 1980, pp. 52–67. ואולם, אולד הסתפק בדיון טקסטואלי, ולא עסק כלל בבעיות הטופוגרפיות והגאוגרפיות-ההיסטוריות הקשורות ברשימות אלה.

5 ב' מזר, 'ערי נחלת דן', ערים וגלילות בארץ-ישראל – מחקרים טופוגרפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו, עמ' 92–100; י' אהרונ, ארץ ישראל בתקופת המקרא – גיאוגרפיה היסטורית (מהדורה מתוקנת), ירושלים תשמ"ו, עמ' 242–243; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 304–312; ג' גליל, 'נחלת שבט דן: היקפה ותולדותיה', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 1–19.

J. Strange, 'The Inheritance of Dan', *Studia Theologica*, XX (1966), pp. 120–139
N. Na'aman, *Borders and Districts in Biblical Historiography* (Jerusalem Biblical Studies, 4), Jerusalem 1986, pp. 75–117

Z. Kallai-Kleinmann, 'The Town Lists of Judah, Simeon, Benjamin and Dan', VT, VIII (1958), pp. 134–160
הערה 5), עמ' 282–340.

ממוצא נפרד ומזמן שונה, שעורך מאוחר ליקט ושיבץ בחיבורו. עצם התאריך שקבע קלאי לרשימת ערי בנימין (יהושע יח כא–כח) מעורר תמיהה. בחיבור נוסף שנתפרסם באותן שנים, שחזר קלאי את היקף גבולותיה של ממלכת יאשיהו, קבע את גבולה הצפוני (בשלב הראשון להתפשטותו של המלך) בגבע־אפרים שמצפון לבית־אל ולעפרה, וטען שגבול זה הגיע ליציבות בסוף ימי הבית הראשון.⁸ גבול צפוני זה זהה בכל פרטיו לגבול הצפוני של רשימת ערי בנימין, כפי שהתווה קלאי בחיבורו.⁹ קשה להבין, מדוע העדיף קלאי לייחס את רשימת הערים לאביה: גם אם ערך שליט זה מסע מלחמה לאיזור בית־אל כמסופר בדבר־יהימים כ יג – תיאור שיש חולקים על עצם מהימנותו ההיסטורית¹⁰ – הרי ודאי שלא סיפח אותו לתחמו. מדוע איפוא לא ייחס אותה ליאשיהו, כמסתבר מהדיון שלו עצמו (ומעבודת היסוד של אלט)?

חידוש נוסף שחידש קלאי: אופן סידורן של חטיבות השפלה, הנמנות ביהושע טו לג–מז. אלט,¹¹ ובעקבותיו אף נות,¹² סברו ששלוש חטיבות השפלה ערוכות בסדר צפון–דרום. כנגד זה טען קלאי, שהחטיבות השלישית והרביעית השתרעו זו לצד זו בציר צפון–דרום: החטיבה השלישית (טו לז–מא) בשפלה הנמוכה ממערב, והחטיבה הרביעית (טו מב–מד) בשפלה הגבוהה ממזרח.¹³ לשתי ההצעות קמו תומכים נוספים, ועוד נשוב לכך בהמשך.

מחקרים נוספים על רשימות ערי הדרום, אשר נתפרסמו מאז ראשית שנות השישים, קידמו בראש וראשונה את בעיית הזהוי של ערים בודדות, ויש לכך חשיבות לא מבוטלת לניתוח הרשימות. תאריך הרשימות נשאר שנוי במחלוקת, והנימוקים שהועלו במחקרים אלה לא שינו את פני הדברים ולא הביאו להכרעה חותכת. בין החוקרים קיימת הסכמה רחבה לפחות לגבי שתי הנחות היסוד: (א) הרשימות משקפות במדויק את התעודות המקוריות שמהן נלקחו; (ב) הרשימות בצורתן הנוכחית משקפות את מחוזות המינהל של הממלכה. לאחרונה אף הורחבה תפיסה זו בעבודותיו של גליל, אשר חילק את כל החטיבות המופיעות בהר יהודה, בשפלת יהודה ובשפלה הצפונית (נחלת דן) למחוזות־משנה וזעירים, כשכל יחידת־משנה כזאת – שלשיטתו פעלה כחטיבה מינהלית – הקיפה יישובים אחדים.¹⁴

8 ז' קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה למן תקופת ההתנחלות ועד ראשית ימי החשמונאים,

ירושלים תש"ך, עמ' 74–78.

9 קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 280–281, 335–340.

10 R. W. Klein, 'Abijah's Campaign Against the North (II Chr 13) – What Were the Chronicler's Sources?', ZAW, XCV (1983), pp. 210–217

11 אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 105–106, 117.

12 M. Noth, *Das Buch Josua* (2nd revised ed.), Tübingen 1953, pp. 91, 95–96. כך גם קרוס ורייט (לעיל, הערה 3), עמ' 213, 219–217.

13 ז' קלאי־קליינמן, 'שפלת יהודה (בשולי הסקר)', ידיעות, יט (תשט"ו), עמ' 226–229; הנ"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 155–156; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 319–325.

14 ג' גליל, 'מחוזות ההר של ממלכת יהודה', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 205–224; הנ"ל (לעיל, הערה 5);

למרות מספרם הרב של הדיונים ברשימות ערי הדרום, נשארו אחדות מבעיות היסוד בלא פיתרון מניח את הדעת, ושאלות מרכזיות נותרו שנויות במחלוקת בין החוקרים. נראה לי, שניתן כיום לשוב ולדון בשאלות אלה, להציג נימוקים שטרם הועלו במחקר, ובעזרתם אף להגיע להבנה טובה יותר של הרשימות. הבעיות שבכוונתי לדון בהן הן:

- (א) האם משקפות רשימות הערים של יהודה ובנימין שתי רשימות בנות זמן שונה, או שבמקורן היו חלק מרשימה אחת.
- (ב) האומנם משקפת החלוקה הפנימית של רשימות הערים את המערכת המינהלית של ממלכת יהודה.
- (ג) באיזה סדר ערוכות חטיבות הערים בשפלה.
- (ד) לאיזה תקופה יש לתארך את רשימות הערים של יהודה ובנימין.

התשובות לשאלות אלה מורכבות ולא תמיד חד־משמעיות, והן מחייבות דיון מאוזן ורב־צדדי. נראה לי שבדיון זה ניתן להגיע למסקנות ברורות למדי לגבי תאריך רשימות הערים, הרכבן ואופיין, ובעקבות זאת גם לנצל אותן ניצול טוב יותר לצורך הדיון ההיסטורי.

ב. רשימות הערים של יהודה ובנימין ומערכת נחלות השבטים

שתי ערים חוזרות ומופיעות פעמיים ברשימות הערים של יהודה ובנימין: בית הערבה (טו סא; יח כב) וקרית יערים (טו ס; יח כח). חוקרים אחדים טענו, כי החפיפה קיימת רק ביישוב אחד (בית הערבה), ואילו במקום השני מדובר בשני יישובים שונים: קרית יערים שביהודה (טו ס), וגבעת קרית יערים בבנימין (יח כח).¹⁵ מן הראוי לברר תחילה את השאלה הזאת, טרם שניגש לדיון בזיקה שבין שתי קבוצות הערים. הטענה להפרדת שני היישובים נסמכת על הכתוב המקוטע ביהושע יח כח: 'גבעת קרית ערים ארבע־עשרה וחצריהן'. חוקרים שיערו שמתחילה נכתב בתעודה 'גבעת קרית <יערים> ערים...', אלא שנוסח זה השתבש. סמך לכך בהזכרתה של 'גבעה' בסיפור חניית הארון בקרית יערים והעלאתו משם על ידי דויד (שמואל א ז א; שמואל ב ו ג). אבל השערה זו נתקלת בקשיים רבים. במסורת על הארון קיים חילוף ברור בין קרית יערים לבין גבעה (השווה: שמואל ב ו ב-ג), ונראה שגבעה היה שמו הסגולי של אתר הפולחן של

הנ"ל, 'המערך המנהלי של שפלת יהודה', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ט (תשמ"ח), עמ' 71-55.

15 ב' מיזלר, 'קרית ארבע היא חברון', בתוך: ספר ב"צ דינבורג, ירושלים תש"ח, עמ' 319; הנ"ל, 'קרית יערים', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ו, טור 271; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 34-35, הערה 82; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 337, 339; אהרונז (לעיל, הערה 5), עמ' 271, 275; גליל, מחוזות ההר (לעיל, הערה 14), עמ' 222, Y. Aharoni, 'The Province-List of Judah', VT, IX (1959), pp. 228-229.

קרית יערים, שבו הושם הארון, וכונה כך בהתאם לנוהג לכנות את אתרי הפולחן בישראל הקדומה בשמות נפרדים.¹⁶ לגבעה הנזכרת במחזור סיפורי הארון אין ולא כלום עם גבעה הנזכרת ברשימת ערי בנימין. יתר על כן, בתרגום השבעים ליהושע יח כח כתוב: 'וגבעת וקרית יערים ערים...' (בכתב יד A ובלוקיאני), או 'וקרית וגבעת יערים ערים...' (בכתב יד B). להשערה על יישוב שנקרא 'גבעת קרית יערים' אין כל סימוכין בעדי נוסח קדומים. דומה שיש להטיל ספק בשחזור המוצע, הן מאחר שלשם גבעת קרית יערים אין כל זכר במקרא, והן לאור העובדה ששמות מקומות המורכבים משלושה חלקים נדירים מאוד בטופונומיה הארץ ישראלית. מוטב איפוא להניח, כדעת רוב הפרשנים, שבתעודה המקורית נזכרו שני מקומות – גבעה וקרית יערים.¹⁷ אם כן, בדיון על הזיקה בין רשימות הערים של יהודה ובנימין שומה עלינו לבאר את הכפילות בשני השמות, בית הערבה וקרית יערים.

המפתח לכפילויות אלה נעוץ לדעתי במגמתו של מחבר ספר יהושע להתאים את רשימת הערים לגבול יהודה-בנימין, כפי שהוא מופיע בתיאור נחלות השבטים. במערכת נחלות השבטים נכללה בית הערבה בתוך נחלת יהודה, ירושלים נחשבה על בנימין, ואילו קרית יערים נמנתה על יהודה. מערכת זו קודמת במאות שנים לרשימות הערים, והיא משקפת ככל הנראה את מצב הדברים בתקופת הממלכה המאוחדת.¹⁸ מציאות זו נשתנתה כבר עם פילוג המלוכה: איזור יריחו, כולל בית הערבה וחגלה שמדרום לה, עבר לידי ממלכת ישראל ונשאר בידה עד לחורבנה. ירושלים, כבירת ממלכת יהודה, צמחה בהדרגה, ובמאות הח' והו' לפנה"ס התרחבה מאוד והפכה לעיר הגדולה בממלכה; בשיא גידולה עלתה בשטחה ובהיקף אוכלוסייתה כמה וכמה מונים על כל עיר אחרת. תחומה של ירושלים, על האיזור החקלאי שמסביבה, הקיף בהכרח שטחים רחבים בנחלות יהודה ובנימין גם יחד. ואילו קרית יערים, המופיעה במערכת נחלות השבטים כמעין בליטה צפונית בנחלת יהודה, יצרה מערכת קשרים מסועפת עם הערים השכנות לה מצפון, עד שנחשבה בזמן מאוחר על בנימין, ומסיבה זו היא מופיעה לצד ערי בנימין ברשימות שנתחברו אז (יהושע ט יז;¹⁹ יח כח; עזרא ב כה; נחמיה ז כט). כשבא מחבר ספר יהושע

16 נ' נאמן, 'בית-אל ובית און: לבעיית מקומם של אתרי הפולחן הקדומים בישראל', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 22–24.

17 נות (לעיל, הערה 12), עמ' 108; C. Steuernagel, *Übersetzung und Erklärung der Bücher Deuteronomium und Josua*, Göttingen 1900, pp. 224–225; S. Holmes, *Joshua, the Hebrew and Greek Texts*, Cambridge 1914, p. 68.

18 קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 235–247; נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 79–95, ושם ספרות נוספת בעמ' 81, הערות 15–18.

19 נראה לי שמציאות מאוחרת זו משתקפת ביהושע ט יז ('ועריהם גבעון והכפירה ובארות וקרית יערים'). דומה שחצי פסוק זה נתחב לסיפור הגבעונים בזמן מאוחר, אל נכון בתקופת שיבת ציון. באתר של כפירה (ח'רבת כפירה) נמצאו כלי חרס מעטים מאוד מתקופת הברזל א', למרות הסקר המדויק שנערך במקום. ראה: K. J. H. Vriezen, 'Hirbet Kefire – eine Oberflächenuntersuchung', *ZDPV*, XCI (1975), pp. 135–158.

לשבץ בחיבורו את התעודה, שבה נרשמו רשימות הערים, הוא נתקל בשורה של אי-התאמות בין מערכת נחלות השבטים הקדומה לבין מצב הדברים בתקופה המאוחרת. במאמץ ליצור חפיפה בין הגבול הקדום למערך היישובי המאוחר עיבד המחבר את רשימת הערים באופן הבא:

(א) בית הערבה וחגלה, שכאמור השתייכו לממלכת ישראל הצפונית, נמנו בתעודה על ערי בנימין המזרחיות. כדי להתאים את הרישום בתעודה לקו הגבול הקדום, צירף מחבר ספר יהושע את בית הערבה גם לרשימת ערי יהודה, וכך יצר את הכפילות הנזכרת.

(ב) ירושלים צורפה על ידו לרשימת ערי בנימין, בהתאם לקו הגבול הקדום, אף כי בזמן שבו נתחברה רשימת הערים לא היה כבר כל קשר בינה לבין מחוז בנימין הקדום. (ג) קרית יערים נמנתה בתעודה על ערי בנימין המערביות. בניסיון להתאים את רשימת הערים לקו הגבול הקדום, צירף אותה המחבר אל רבה, שכנתה מדרום בחבל ההר (יהושע טו 8), וכך יצר את ה'מחוז' הזעיר בן שתי הערים, שחוקרים כה התקשו להסבירו.²⁰ באופן זה היא מופיעה פעמיים: פעם בבנימין, בהתאם למציאות המאוחרת, ופעם ביהודה, בהתאם למציאות הקדומה.

המאמץ להתאים את תחום יהודה שבמערכת נחלות השבטים לרשימת הערים, מסביר היטב גם את הופעתן של ערי פלשת (יהושע טו מה-מז) בין ערי יהודה, עובדה שחוקרים התקשו לעתים להסבירה וניסו לקשור אותה לנסיבות היסטוריות מיוחדות. חוף פלשת צורף במערכת הנחלות לתחום יהודה, אף כי מעולם לא נכלל בו, בשל מגמתו של מחבר המערכת להגדיל ולפאר את שבטו.²¹ רשימת ערי יהודה שבתעודה המקורית לא כללה כמובן את ערי פלשת. במאמץ ליצור חפיפה בין השתיים, צירף מחבר ספר יהושע גם את ערי פלשת לרשימת ערי יהודה, ובאופן זה השיג את החפיפה המבוקשת.

20 חוקרים לא מעטים פתרו את בעיית החטיבה הזעירה בת שתי הערים בדרך של צירופה לחטיבה המערבית של ערי בנימין. ראה: אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 105-106; נות (לעיל, הערה 12), עמ' 91, 99; קרוס ורייט (לעיל, הערה 3), עמ' 213, 221-222; גליל, מחוזות ההר (לעיל, הערה 14), עמ' 219-221. לעומתם נמצאו חוקרים שהכלילו את שתי הערים במסגרת של חטיבה טריטוריאלית עצמאית נפרדת. ראה: אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 273, 276; קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 280, 332-333 (אבל ראה גם הנ"ל, 'ממלכת רחבעם', ארץ ישראל, י [תשל"א], עמ' 251). יש לתמוה על הניסיון לזהות את הרֶבָּה בתחומי השפלה הצפונית ועל צירופם של חבלים בשפלה למסגרת מחוזות ההר. ראה: אהרונ, שם; הנ"ל, 'רבתי הרבה וגת-כרמל', בתוך: והנה אין יוסף – קובץ לזכרו של יוסף אמוראי, תל-אביב תשל"ג, עמ' 108-112; גליל, שם, עמ' 219-223. ברשימות הערים יש הפרדה חדה וברורה בין מחוזות ההר למחוזות השפלה, ואין כל הצדקה ליצור חטיבה מלאכותית, שבה ייכללו הר ושפלה ביחד. את הרֶבָּה יש לבקש בחבל ההר, לא הרחק מקרית יערים. בהקשר זה יש להזכיר את כתבי היד של השבעים, שבחלק מהם משתקף כנראה הכתיב צבתה, שניתן לזהותה עם צובא, הסמוכה לקרית יערים. ראה: קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 332; גליל, שם, עמ' 221, הערה 78.

אין זה מן הנמנע, שגם צירופה של קדש לרשימת ערי הנגב (יהושע טו כג) – אם אכן יש לזהותה בקדש-ברנע – נעשה כדי להתאים את הגבול הדרומי של נחלת שבט יהודה לרשימת הערים (לדיון נוסף במעמדה של קדש-ברנע, ראה להלן, פרק ח).

קו דימיון נוסף, וכמובן לא מקרי, בין מערכת הגבולות (וכן מסורות הכיבוש בספר יהושע) לרשימות הערים, עולה מהופעתו של כינוי ארכאי לצד שמן של מספר ערים: 'קריית חצרון' היא חצור' (טו כה), 'קריית סנה' היא דבר' (טו מט),²² 'קריית ארבע' היא חברון' (טו נד), 'קריית בעל' היא קריית יערים' (טו ס) 'אפרתה' היא בית לחם' (תרגום השבעים במחזו שנשמט),²³ 'היבוס' היא ירושלם' (יח כח). אין להניח שכינויים ארכאיים אלה הופיעו בתעודה המקורית (אל נכון רשימה מינהלית), שממנה שאב המחבר את שמות הערים. את תוספת הכינויים יש לייחס למחבר הספר, אשר ניסה לקרב את רשימת הערים לתיאורים של מערכת הנחלות, ובאופן זה אף להקנות לה ניחות של עתירות.

לבסוף יש לעמוד על היחס השונה שגילה המחבר לשבטי יהודה ואפרים. בעוד שנחלת יהודה משתקפת במלוא היקפה, בהתאם לרישומה במסגרת נחלות השבטים, אין הוא נוהג כך בנחלת אפרים, ואיננו 'מתקן' את המציאות, שלפיה חדרו ערי בנימין הצפוניות לתחום נחלתו.²⁴ יחס זה של העדפת שבט יהודה מתגלה גם בתיאורים נוספים בספר יהושע (ראה הערה 21), ויש בכך כדי להעיד על מגמותיו של מחבר הספר.

כללו של דבר, ניתן לראות שלשיקולים 'ספרותיים' ולמגמותיו של המחבר נודע מקום חשוב בעיצובן הנוכחי של רשימות הערים של יהודה ובנימין. הרשימות אינן העתק מתעודות מינהליות, אשר שוקעו ככתבן וכלשונן בספר יהושע, כפי שהניח קלאי בעת שהציע להפריד ביניהן ולתארך אותן לתקופות שונות.²⁵ יתר על כן, תופעה זו של עיבוד

H. M. Orlinsky, 'The Supposed Qiryat-Sannah of Joshua 15 49', *JBL*, LVIII (1939), pp. 255–261

23 לשחזור החטיבה החסרה ביהושע טו ס, ראה: שטירנגל (לעיל, הערה 17), עמ' 214; נות (לעיל, הערה 12), עמ' 99; קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 332–330; J. Hollenberg, 'Zur Textkritik des Buches Josua und des Buches der Richter', *ZAW*, I (1881), pp. 99–100

24 אולד (לעיל, הערה 4), עמ' 87, הערה 50) בחן את האפשרות, שגבול נחלת שבט בנימין המתואר ביהושע יח יב-יד הוא משני לרשימת ערי בנימין. לא ניתן להיכנס כאן לדיון מפורט בהצעה מקורית זו. אבל יש להדגיש, שבעיית אי ההתאמה בין הגבול הצפוני של שבט בנימין להיקפה של רשימת הערים אינה נפתרת בדרך זו: אם אכן עמדה רשימת הערים לנגד עיניו של הסופר שהתווה את גבול בנימין, מדוע אין התאמה בין השניים. על כך שהגבול הדרומי של שבט בנימין אינו אלא עיבוד של הגבול הצפוני של שבט יהודה, ראה: נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 104–102; G. Schmitt, 'Bet-Awen', in: R. Cohen and G. Schmitt (eds.), *Drei Studien zur Archäologie und Topographie Altisraels*, Wiesbaden 1980, pp. 39–42

25 כהנחת יסוד בכל עבודותיו הניח קלאי, שתעודות אשר שימשו במינהל הממלכה, הועתקו במקרא ככתבן וכלשונן, ללא כל עיבוד או סיגול למגמותיו של המחבר. גישה זו מוצאת ביטוי גם בדיוניו ברשימות הערים בספר יהושע (לעיל, הערה 5), עמ' 293–294). לביקורת עקרונית על הנחת יסוד זו (המשתפת לקלאי ולחוקרים רבים אחרים), ראה: אולד (לעיל, הערה 4), עמ' 37–42. חשוב להדגיש כי גישה פשטנית מעין זו אינה מתאימה כל עיקר לדיון בחומר המקראי, וכי לא ניתן לעסוק

תעודות קדומות ידועה היטב גם מניחוח רשימות אחרות, בספר יהושע ובספרים אחרים במקרא, ורשימות הערים שלנו אינן התעודות ה'טופוגראפיות' היחידות שעובדו לאור שיקולים ספרותיים ותיאולוגיים.²⁶

לאור מסקנות אלה ניתן לשוב ולבחון את הזיקה בין רשימות הערים של יהודה ובנימין. בראש וראשונה יש לדחות את ההנחה, שבזמן שבו נתחברו רשימות הערים המקוריות עדיין נתקיימה ההפרדה השבטית הקדומה, מתקופת קדם-מלוכה, בין שתי החטיבות העיקריות שהרכיבו את הממלכה (יהודה ובנימין); וכן שברשימות מינהליות מאוחרות נרשמו הערים על בסיס זה. הנחה זו היא הנמצאת ביסוד ההשערה של קלאי, שיש להפריד בין ערי יהודה ובנימין ולתארך אותן לפרקי זמן שונים. עצם ההשערה, שלמחבר נמצאה רשימת ערים נפרדת של תחום יהודה הקדום, המאוחרת לפחות מאתיים שנה לפילוג הממלכה ולמיוזג בין יהודה ובנימין, נראית רחוקה מן הדעת. ההפרדה בין שתי החטיבות היא מלאכותית, וכל כולה פרי עבודתו של מחבר הספר. יש לקבוע, שמתחילה נתקיימה רשימת ערים אחת לכל ממלכת יהודה, והמחבר ייחס אותה לימי יהושע, לתקופה שבה נתקיים לפי תיאורו משטר שבטי, והוא שחילק רשימה זו בין נחלות יהודה ובנימין. את הדיון ברשימות הערים המקוריות יש להשתית איפוא על צירופן של שתי הרשימות, יהושע טו כא–סב ויח כא–כח.

ג. מערכת המחוזות של ממלכת יהודה ורשימות הערים

במאמר שנתפרסם זה לא מכבר ניסה גרפינקל לערער על התפיסה שרשימות הערים משקפות את מחוזות המינהל של ממלכת יהודה.²⁷ סדרי המינהל כפי שהם משתקפים בתעודות שנתגלו בערד, בחורבת עוזה, בלכיש ובתל באר-שבוע, אינם עולים לדעתו בקנה אחד עם מערכת המחוזות המוצעת. במאמר תשובה, מפורט ומנומק באריכות, ניסה

ברשימות הגאוגראפיות במקרא בלי לתת את הדעת על מגמותיהם של המחברים. להמחשת החשיבות הרבה שיש לדיונים במגמות אלה, ראה: נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 55–58, 64–66, 84–91, 116–117, 174–176, 216–236, 244–251; הנ"ל, 'נחלות שבטי ישראל ממערב לירדן וגבול הארץ הנשארת', ארץ ישראל, טז (תשמ"ב), עמ' 155–156; הנ"ל, 'עיון מחודש ברשימת ערי-הלויים', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 244–252; הנ"ל, 'מערך המחוזות בממלכת ישראל בימי הממלכה המאוחדת', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 4–5.

26 ראה החיבורים המנויים בהערה הקודמת, וכן בדוגמאות הבאות: A. G. Auld, 'Judges I and History: A Reconsideration', VT, XXV (1975), pp. 261–285; H. G. M. Williamson, 'Sources and Redaction in the Chronicler's Genealogy of Judah', JBL, XCVIII (1979), pp. 351–369; idem, '“We Are Yours, O David”. The Setting and Purpose of 1 Chronicles xxi 1–23', OTS, XXI (1981), pp. 164–176; N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', BASOR, CCLXI (1986), pp. 5–11

27 י' גרפינקל, 'רשימות הערים, הממצא האפיגראפי והחלוקה המינהלית בממלכת יהודה', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 489–494.

גליל להגן הן על התפיסה המקובלת לגבי זיקת רשימות הערים למחוזות המינהל של הממלכה, והן על תפיסתו של, שלפיה משקפת רשימת הערים אפילו את חטיבות המשנה במסגרת מחוזות הממלכה. יש לקבוע, שמספרן הזעום של התעודות שנתגלו עד כה ברחבי ממלכת יהודה, מצב השתמרותן ופענוחן החלקי, דרך רישומן הקצר והתמציתי ואופיין המקוטע – כל אלה אינם מאפשרים לעמוד על דרך פעולתה של המערכת המינהלית שנהגה אז.²⁸ ייתכן שיישובים בודדים הנזכרים בארכיון ערד אכן שכנו בחבל ההר (כגון מעון; לגבי האחרים, ראה להלן, הערות 79–80); אבל אין כל דרך לקבוע מה היה מעמדם המינהלי בתקופה שבה נכתבה התעודה, ומה היתה אז הסיטואציה ההיסטורית (שהרי תמיד ניתן לטעון שמדובר במצב חריג). כך הדבר גם לגבי הזכרתם של אנשי מולדה, רנ/פתן ומקדה בתעודה מחורבת עוזה, או בהזכרתן של עזקה, לכיש ובית אכזיב בתעודות לכיש. ודאי צודק גרפינקל בטענתו, שלמחוזות המשנה הזעירים ששחזר גליל אין כל ביטוי בתעודות המינהליות מימי בית ראשון. אבל החלוקה ל'מיני-מחוזות' ממילא אינה נתמכת בראיה כלשהי מהמינהל של ארצות שכנות או מן המקרא, וכל-כולה פרי קונסטרוקציה מלאכותית מתוך רשימות הערים בספר יהושע. תת-קבוצות ניתן ליצור בכל רשימה הערוכה בסדר גאוגרפי זה או אחר, ואין בכך כל ראייה למעמדן של קבוצות אלה במסגרת מינהל הממלכה.²⁹ התעודות המעטות שנתגלו עד כה בחפירות אינן מאפשרות לקבוע את מערך המחוזות שנתקיים אז בממלכת יהודה, וכדי להתמודד עם בעיה מורכבת זו יש לבקש דרכים אחרות.

נראה לי, שהמפתח לכך נמצא בבחינת מעמדה של ירושלים במסגרת רשימות הערים. כאמור צמחה ירושלים במאה הח' והפכה מטרופולין שהקיף מאות דונמים וכלל אלפי תושבים. בשטחה ובמספר אוכלוסייה היא עלתה פי כמה על כל עיר אחרת בממלכה.

28 ג' גליל, 'החלוקה המינהלית של ממלכת יהודה לאור הממצא האפיגרפי', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 495–509. לדברי ביקורת על שני מאמרים אלה, שאני מזדהה אתם לחלוטין, ראה: "אפעל וי' נזה, 'על אופן הטיפול במקורות האפיגרפיים בחקר ההיסטוריה של תקופת המקרא', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 211–213. דברי הסיכום שלהם ראויים לציטוט מלא: "יש להזהר מלמצוא באוסטרקאות העבריות מימי בית ראשון את מה שאין בהם, וראוי להכיר בעובדה שתוכנם המוגבל אינו מאפשר להתוות על פיהם תמונה של מערכת המינהל והארגון הצבאי של ממלכת יהודה".

29 שלושה מאמרים מפורטים על רשימות הערים בספר יהושע כתב גליל עד כה (ראה הערות 5, 14 לעיל), וכולם מבוססים על הנחת יסוד שלמיטב ידיעתי אינה מוכחת לא מתעודות חיצוניות ולא מן המקרא. לביקורת על מסקנות לא מבוססות נוספות, שאליהן הגיע גליל במאמרו הדין ברשימת ערי דן, ראה: נ' נאמן, 'מערך ערי-הממלכה הכנעניות בתקופת הברונזה המאוחרת ונחלות שבטי ישראל', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 473, הערה 28 ועמ' 475, הערה 31. חלק לא מבוטל מן הזיהויים המוצעים בשלושת המאמרים, והמבוססים על הנחת היסוד בדבר חלוקת החטיבות למחוזות משנה זעירים, רחוקים מלהיות מוכחים. דרך משל, גליל חילק את 'המחוז השלישי' של השפלה, שבו מוזהים בביטחה רק שני מקומות מתוך שישה-עשר, לחטיבות-משנה, והציע לזהות את הערים הנזכרות במחוזות שהתווה. שרטוטי מפות וחלוקות על גבי חלוקות אינם יוצרים עובדות מדעיות מוכחות, וחשוב לזכור עד כמה צר ושבירי הוא הבסיס שעליו מושתתות כל הקביעות הללו (ראה גם להלן, הערה 45).

ירושלים שכנה במרכזו של מעין מחוז, שהקיף את העיר ושימש לה פריפריה, ובו היו השטחים החקלאיים של תושבי העיר וכן יישובי בנות הקשורים בה ישירות.³⁰ מצב דברים דומה נתקיים בכל מטרופולין במזרח הקדום, ואין להוציא את ירושלים מכלל זה. על מקומה המיוחד של העיר במסגרת הממלכה מלמד הצירוף 'יהודה וירושלים', כשהבירה מוצגת כבעלת מעמד חריג ונבדל בממלכה. יתר על כן, גם במערך המחוזות של תקופת שיבת ציון, שיש לו נקודות מגע עם חטיבות הערים של יהודה ובנימין,³¹ נכללה ירושלים במסגרת פלך עצמאי (נחמיה ג ט, יב). למעמדה הבולט של ירושלים בממלכה אין כל ביטוי ברשימת הערים, דבר שאיננו עולה בקנה אחד עם ההנחה שלפנינו רשימת מחוזות של הממלכה.

קושי נוסף להנחה שרשימת הערים משקפת את מחוזות הממלכה, מתגלה בבחינת מקומן של הערים המרכזיות בחבלים הדרומיים של הר יהודה.³² חברון שוכנת סמוך לשוליים המזרחיים של האיזור שבמסגרתו היא נמנית; ואילו דביר נמצאת בגבול הצפוני של החטיבה שבה נמנתה, ולא עוד אלא ששתי שכנותיה הסמוכות, ארב ודומה, נמנו על החטיבה שמצפון לה. גליל היטיב לעמוד על כך, שחלוקת חטיבות ההר אינה עולה בקנה אחד עם ידיעותינו על מקומות המושב של המשפחות העיקריות שאכלסו את חבל ההר.³³ דבר זה בולט בראש וראשונה לגבי בני כלב, שמשפחתו ישבו בשלושה 'מחוזות' שונים, ואפילו חברון, העיר הכלבית החשובה ביותר, נותקה מ'בנותיה' (ירקעם, מעון ובית צור; ראה דברי הימים א ב מד-מה), שנרשמו בחטיבות שכנות. אף כך משפחת עתניאל אשר ישבה בשתי חטיבות שונות. הסידור הנוכחי של רשימות הערים ביהושע טו איננו מושתת על המסגרת המשפחתית. אבל אי-ההתאמה לכאורה בין מערך המשפחות העיקריות שישבו בהר יהודה לבין רשימות הערים, נובע אך ורק מן ההנחה שהחלוקה לחטיבות ערים משקפת את מערך המחוזות של הממלכה. מציאת הסבר שונה לחלוקת הערים לחטיבות עשויה לפתור את אי-ההתאמה הזאת.

בעיה מיוחדת מעורר היישוב ציער, הנזכר במסגרת 'מחוזי השישי' (טו נד). האתר ששימר את שמו, סעיר, שוכן ב'מחוז' שמצפון לו, ונמצאו בו כלי חרס מתקופת הברזל ב'.³⁴ נוכח מיקום זה נמצאו חוקרים ששללו את הזיהוי ציער-סעיר, בטענה שאיננו עולה

30 ג' ברקאי, צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 399-401, 466-467.

31 אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 115-116; 'אהרונ', 'הערות נוספות בענין החפירות ברמת רחל', ידיעות, כ (תשט"ז), עמ' 44-46; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 92-94; גליל (לעיל, הערה 14), עמ' 218.

32 ראה המפות המופיעות אצל קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 280; אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 273; מ' כוכבי, 'הסקר בארץ יהודה', בתוך: מ' כוכבי (עורך), 'יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב', עמ' 22.

33 גליל, מחוזות ההר (לעיל, הערה 14), עמ' 210-211, 216-224.

34 קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 328; כוכבי (לעיל, הערה 32), עמ' 21, 54, אתר 100; גליל, שם, עמ' 212.

בקנה אחד עם זיהוי האתרים האחרים הנמצאים באותה חטיבה, וראו בדימיון השמות מקריות גרידא.³⁵ יש להודות כי קבלת הזיהוי יוצרת חריגה בולטת במסגרת תיאורי היישובים בהר יהודה, משום שאלה מקובצים בדרך כלל במסגרת חבלים גאוגרפיים תחומים היטב. אף על פי כן, אין להוציא זיהוי זה מפלל אפשרות, וקבלתו תהווה כמובן ראיה נוספת לכך, שהחלוקה הפנימית בחבל ההר אינה משקפת מערכת של מחוזות. לאור דיון זה ניתן להעלות השערה, שביסוד רשימת הערים נמצאת תעודה מינהלית של יישובי הממלכה, אשר נערכה לפי חלוקה לחבלים גאוגרפיים-מינהליים רחבים. ברשימת הערים ביהושע טו מופיעות הכותרות 'בנגבה' (פסוק כא), 'בשפלה' (פסוק לב), 'בהר' (פסוק מח), 'במדבר' (פסוק סא); וברשימה בפרק יח נזכר 'למטה בני בנימין' (פסוק כא). יש לשים לב לכך, שגם בתיאורי הכיבוש בספר יהושע, אשר הועלו על כתב בידי סופרים מן האסכולה הדויטרונומיסטית בזמן שאיננו רחוק מזמן חיבורה של הרשימה שלנו (ראה להלן, פרק ה), נזכרת תדיר חלוקה גאוגרפית דומה של ארץ יהודה (ימ; יא ב, טז; יב ח; וכן ראה דברים א ז). בולטת עוד יותר העובדה שירמיהו, בן זמנה של הרשימה שלנו ושל הסופרים הדויטרונומיסטים, משתמש בבואו לתאר את כלל ממלכת יהודה, באותה חלוקה עצמה המופיעה ברשימתנו. דרך משל, ירמיה יז כו: 'ובאו מערי יהודה ומסביבות ירושלים ומארץ בנימן ומן השפלה ומן ההר ומן הנגב...'; לב מד: 'בארץ בנימן ובסביבי ירושלים ובערי יהודה ובערי ההר ובערי השפלה ובערי הנגב...'; לג יג: 'בערי ההר בערי השפלה ובערי הנגב ובארץ בנימן ובסביבי ירושלים ובערי יהודה...'. ניתן לשער, שחלוקה זו לחבלים גאוגרפיים רחבים (נגב, הר, שפלה, סביבות ירושלים ובנימין) משקפת את החלוקה המינהלית של ממלכת יהודה, וכי זוהי המסגרת החיצונית שלפיה נרשמה גם רשימת הערים בתעודה שעליה נסמכות הרשימות שלנו. בשלב זה יש להציג את השאלה, האם סיכומי הערים, המלווים את הרשימה, הועתקו אף הם מן התעודה המקורית, או שנתחברו בידי מחבר מאוחר. לא ניתן לענות בבטחה על שאלה זו, שהרי אין לנו כלים המאפשרים לשחזר באופן מדויק את התעודה הנזכרת. מצד אחד ניתן להראות, שפעמים ישנן סתירות בין מספרם הכולל של המקומות המנויים לבין מניין הערים הרשומות, דבר העשוי לרמוז על מקוריות הסיכומים. מצד שני ידועים מקרים, שבהם ניתוסף המניין המסכם באופן משני לרשימה קיימת.³⁶ חוקרים עצמדו על כך, שחלוקת החבלים הרחבים לחטיבות-משנה תואמת בדרך כלל לטופוגרפיה הטבעית, עובדה העשויה לחזק את הטענה שסיכומי הערים היו חלק אורגני מהתעודה המקורית. אבל ניתן גם לטעון, שהללו באו מידי אותו מחבר מאוחר, אשר היטיב להכיר את הטופוגרפיה של חבלי הממלכה, ובעת שפירק את הרשימה לחבלי-משנה, רשם את סך

35 ראה מאמריהם של כוכבי וגליל המצוטטים בהערה הקודמת; נות (לעיל, הערה 12), עמ' 97-98.

36 ראה: נות (לעיל, הערה 12), עמ' 93. לניסיון ליישב את הסתירה שבין המניין הכולל של ערי הנגב (שלושים ושש בסך הכול) לבין הסיכום (טו לב) 'כל ערים עשרים ותשע וחצריהן', ראה: S. Talmon, 'The Town Lists of Simeon', *IEJ*, XV (1965), pp. 235-241 למשניותם של הסיכומים ברשימת ערי הלויים, ראה: נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 209, 214.

כל המקומות המנויים בכל חטיבה וחטיבה. מכל מקום, גם אם נלקחו סיכומי הערים מן התעודה המקורית, אין בכך כל ראייה שהיו מחוזות-משנה, וייתכן שנרשמו טכנית כסיכומי ביניים, כחלק מן הסך הכולל של הערים שברשימה.

לסיכום ניתן לקבוע, שהחלוקה לחטיבות-משנה ברשימות ערי יהודה ובנימין איננה משקפת את החלוקה הבסיסית של הממלכה, ואף אין ודאות שחטיבות אלה מילאו תפקיד של מחוזות-משנה במסגרתה. החבלים הגאוגרפיים הרחבים חפפו ככל הנראה למחוזות הממלכה ושימשו חטיבות ארגוניות-מינהליות, ועליהן יש למנות את בנימין, ירושלים, הר יהודה, השפלה, הנגב, ואולי גם המדבר. נראה לי שבעת מסע סנחריב, כשהיה צורך לארגן מערכת אספקה לימי מלחמה ומצור, אורגנה הממלכה על בסיס שונה במקצת, בהתאם לנתונים דאז, ונחלקה לארבע חטיבות: שלוש בחבל ההר ואחת בשפלה.³⁷ יש לשער שהחלוקה למחוזות נתקיימה כל ימי בית ראשון, וכי נוסדה זמן מה לאחר פילוג הממלכה, בעת שעלה הצורך להתאים את המינהל למערכת הגבולות של הממלכה החדשה.

ד. עריכתן של רשימות הערים וסדרן של חטיבות הערים בשפלה

במסגרת הרשימה של ערי השפלה מופיעות בזו אחר זו שלוש קבוצות: אחת צפונית ושתים דרומיות. מקומה של החטיבה הראשונה (המכונה במחקר 'המחוז השני' – יהושע טו לג–לו), בצפון השפלה, מקובל על הכול. לעומת זאת, על מקומן של השתיים האחרות (המכונות 'המחוז השלישי' – טו לז–מא, ו'המחוז הרביעי' – טו מב–מד) יש מחלוקת בין החוקרים. אחדים סוברים שהן שוכנות זו מצפונה של זו, ואחרים סוברים שהן שוכנות זו מזרחה של זו.³⁸ המחלוקת נובעת במידה רבה מן המספר המועט של האתרים המזוהים ב'מחוז השלישי': מבין שש-עשרה הערים בקבוצה זו מזוהות בוודאות רק מגדל-גד (ח'רבת אל-מג'דלה) ולכיש, בעוד שעל מקומן של עגלון ומקדה ישנה מחלוקת. תומכי השיטה צפון-דרום קובעים את מקדה באיזור ח'רבת אל-מקדום (כתשעה קילומטר דרומית-מזרחית למרשה), ואת עגלון בתל בית מרסים או בתל עיטון;³⁹ ואילו את עתר,

37 אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 304–305; הנ"ל, 'מחוזות ישראל ויהודה', בתוך: א' מלמט (עורך), בימי בית ראשון – ממלכות ישראל ויהודה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 125–131; נאמן (לעיל, הערה 26), עמ' 14–17; Y. Yadin, 'The Fourfold Division of Judah', *BASOR*, CLXIII (1961), pp. 6–11.

38 ראה הספרות המנויה בהערות 11–13 לעיל. בסידור מערבי-מזרחי של החטיבות בשפלה, כפי שהציע קלאי, תמכו גם: אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 273–274; כוכבי (לעיל, הערה 32), עמ' 22; גליל (לעיל, הערה 14), עמ' 64–71. על סידור המחוזות בציר צפון-דרום, הגן לאחרונה א"פ רייני, 'דרום השפלה בתקופת המקרא וימי בית שני', בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), אדם וסביבה בדרום השפלה – מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית, גבעתיים 1988, עמ' 102–105; A. F. Rainey, 'The Administrative Division of the Shephelah', *Tel Aviv*, VII (1980), pp. 194–202.

39 כמאמר היסוד שלו הוציע אליגר לזהות את מקדה בח'רבת בית מקדום ואת עגלון בתל בית מרסים. ראה: K. Elliger, 'Josua in Judäa', *PJb*, XXX (1934), pp. 55–68. נות (לעיל, הערה 12), עמ'

הנזכרת לצדה של לבנה, הם מזהים בח'רבת אל-עתר (כשלושה קילומטר צפונית-מערבית למרשה). תומכי השיטה מזרח-מערב נאחזים בעיקר בהזכרתן של עתר ועשן – הן בקבוצה הצפונית של ערי שבט שמעון (יהושע יט ז), שמקומה בשוליים הדרומיים של השפלה, והן ב'מחוז הרביעי' של השפלה (טו מב); הם מדגישים את העדרן מרשימת ערי הנגב של ערי יהודה, רשימה המקבילה בעיקרה לרשימת ערי שמעון. מכאן ראייה שיש למתוח את 'המחוז הרביעי', שבו נזכרות שתי הערים, עד לשוליים הדרומיים של השפלה, בין קעילה בצפון לשוליים של מחוז הנגב. המצדדים בהשקפה זו דוחים את הזיהויים הנזכרים של מקדה, עגלון ועתר, ומציעים לבקשן במקומות אחרים.

מקומה של לבנה מהווה קושי לא מבוטל לבעלי השיטה מזרח-מערב. העיר נזכרת ברשימת הערים לצדן של עתר ועשן, וקביעתה בדרום השפלה אינה עולה בקנה אחד עם מקומה בסדר הכיבושים ביהושע פרק י. לפיכך הם נאלצים לנתקה מעתר ועשן הדרומיות ולזהותה מצפון ללכיש.⁴⁰ לאחרונה ניסה גליל להתגבר על מכשול זה, והעלה את הטענה שסדר רישום הערים ביהושע י איננו גאוגרפי וכי יש לזהות את לבנה בתל עיטון שבדרום השפלה.⁴¹ אך נעלמו מעיניו תוצאות החפירות בתל עיטון ובבית הקברות הסמוך לו, שמהן התברר שהאתר לא היה מיושב במאה ה' לפסה"נ.⁴² עובדה זו איננה עולה בקנה אחד עם הזכרתה של לבנה כעיר מוצאה של חמוטל, אשתו של יאשיהו ואמם של יהואחז (מלכים ב כג לא) וצדקיהו (כד יח), דבר המלמד שהיתה אז עיר חשובה בממלכה. גם לעצם

95) לא הכריע בזהויו של מקדה (אך נטה לדעת אליגר), והציע לקבוע את עגלון בתל עיטון, שכנתה הדרומית של תל בית מרסים. ראה: M. Noth, 'Die fünf Könige in der Höhle von Makkeda', *PJb*, XXXIII (1937), pp. 32–34. הזיהוי של עגלון בתל עיטון נתקבל גם על ידי רייני (לעיל, הערה 38, עמ' 187). לא מכבר הוצע לקבוע את מקדה בח'רבת אל-כום, הסמוכה לח'רבת בית מקדום, שבה נתגלה ממצא עשיר מתקופת הברזל ב'. ראה: D. Kellermann, 'Überlieferungs- probleme Alttestamentlicher Ortsnamen', *VT*, XXVIII (1978), p. 428 and n. 24; D. A.

Dorsey, 'The Location of Biblical Makkedah', *Tel Aviv*, VII (1980), pp. 185–193. על זיהויה של לבנה בתל בורנה, ראה: אליגר (לעיל, הערה 39), עמ' 58–63; נות (לעיל, הערה 39), עמ' 34–35; הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 91, 95; אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 256, 274; רייני (לעיל, הערה 38), עמ' 198. על זיהויה של לבנה בתל אל-ג'דידה, ראה: ז' קלאי, 'לבנה', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 421–423; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 319–320.

41) גליל, המערך המנהלי (לעיל, הערה 14), עמ' 67–71. קלאי (לעיל, הערה 20, עמ' 249) הציע, בהיסוס, לזהות את תל עיטון עם מורשת גת; ואהרונ (לעיל, הערה 5, עמ' 209, 274) הציע לזהותו עם עיטם. לזיהויו עם עגלון, ראה לעיל, הערה 39.

42) ד' אוסישקין, 'קברים מן התקופה הישראלית בתל עיטון', בתוך: י' אהרונ (עורך), חפירות ומחקרים מוגש לפרופ' שמואל ייבין, תל-אביב 1973, עמ' 40; E. Ayalon, 'Trial Excavation of Two Iron Age Strata at Tel 'Eton', *Tel Aviv*, XII (1985), pp. 54–62; O. Zimhoni, 'The Iron Age Pottery of Tel 'Eton and Its Relation to the Lachish, Tell Beit Mirsim and Arad Assemblages', *Tel Aviv*, XII (1985), pp. 63–90.

הטענה על העדר סדר גאוגרפי עקבי ביהושע י כח–לט אין יסוד של ממש, וקשה להבין על מה מיוסדות הקביעות שהסופר 'לא התיימר לתאר מסע רצוף אלא ביקש להביא תיאור מייצג', וכי סדר הרישום 'מלאכותי והתהווה בעקבות צרופן של מספר מסורות שבחלקן לא היה כל קשר ביניהן'. לקטע מבנה מגובש ועקבי, ובלי ספק נכתב על ידי סופר שהכיר את אזורי השפלה וההר. תיאור כיבושם במסגרת של מסע צבאי אחד הוכתב בראש וראשונה על ידי המציאות הטופוגראפית בשטח, ולא על ידי זיכרון היסטורי או מציאותן של מסורות קדומות.⁴³ דומה שמוטב לקבוע את לבנה מצפון ללכיש, דבר המעיב על ההשערה בדבר סדר מזרח–מערב לחטיבות הערים.

הדיון בזיהוין של ערי השפלה הגיע במידה רבה למבוי סתום, ואף כי במרוצת השנים נמשך הוויכוח בין החוקרים, הרי שלאמיתו של דבר הושגה רק התקדמות מועטת מאז נכתבו מאמרי היסוד של אליגר ושל נות.⁴⁴ לפיכך גם לא הושגה הכרעה חותכת בשאלת אופן סידורן של חטיבות הערים, ולכל אחת משתי ההצעות נקודות תורפה בולטות. ברצוני להציע כיוון חדש, שטרם נבחן במחקר, לדיון בבעיית היקפן של חטיבות הערים בשפלה. ביסוד הצעה זו: בחינת אופן עריכת הרשימות של ערי הדרום (יהודה, בנימין ודן). נראה לי שקיים קו מאחד, עקבי וברור, בדרך הרישום של הערים באזוריהן, וכי רישום זה נעשה בהתאם לתצורתם הגאוגראפית של החבלים. לכאורה יש קושי לכדוק זאת, משום שמקומן של ערים לא מעטות אינו ידוע, או מוטל בספק. אבל מספר המקומות המזוהים בביטחה, או בסבירות גבוהה, מספיק כדי לקבוע במידה רבה של ודאות את סדר הרישום ברוב אזורי הארץ (ראה מפה).

(1) למחוז הנגב ('מחוז 1') צורת רצועה, שציר האורך שלה בכיוון מזרח–מערב והמימד הצר בציר צפון–דרום. רשימת ערי הנגב ערוכה באופן כללי ממזרח למערב, כשהערים הראשונות נמצאות במזרח (ערד וקינדה) והאחרונות בצפון–מערב (צקלג, סנסנה, מדמנה, עין ורמון).

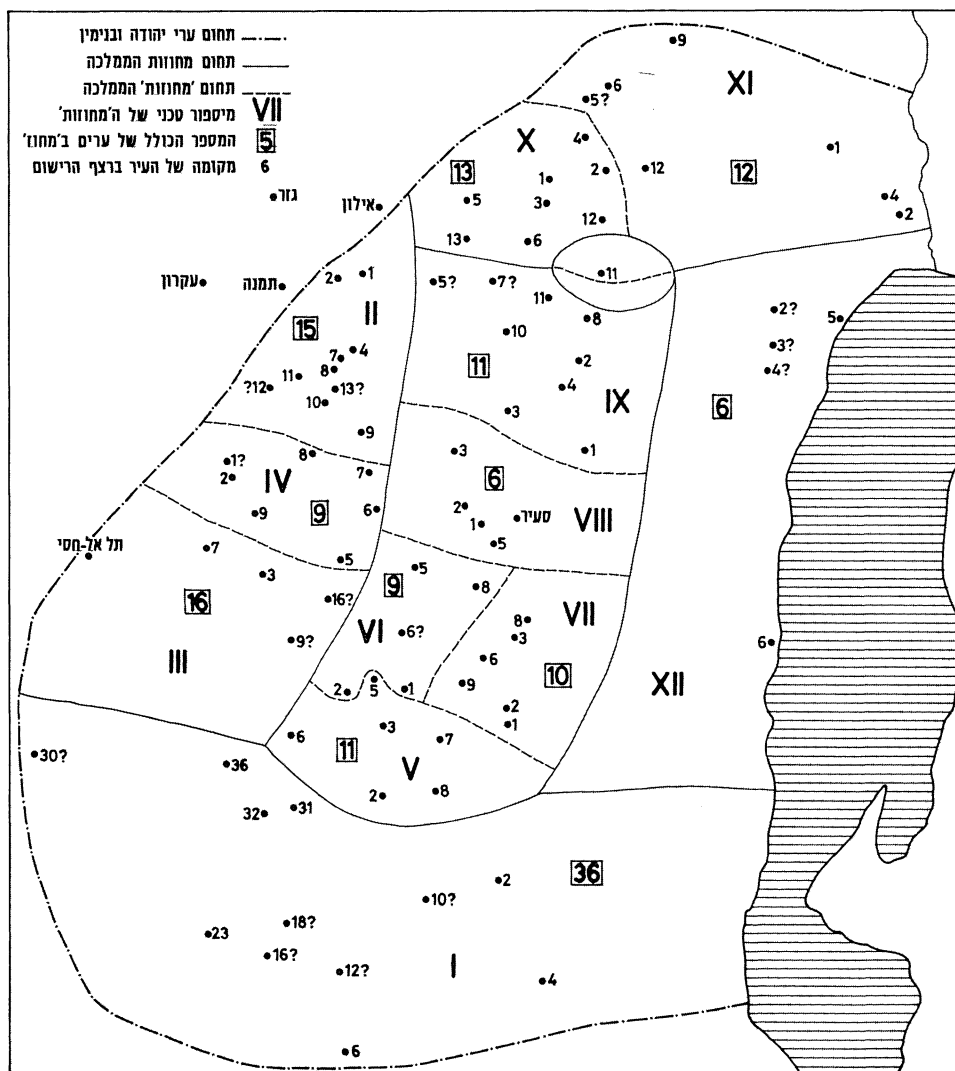
(2) למחוז המדבר ('מחוז 10') צורה של רצועה מאורכת, שציר האורך שלה בכיוון צפון–דרום. רשימת ערי המדבר ערוכה בכיוון צפון–דרום (מבית הערבה לעין גדי).

(3) להר יהודה מיתאר מאורך, שציר האורך שלו דרום–צפון והמימד הצר נמצא בכיוון מערב–מזרח. בהר חמש קבוצות־משנה הערוכות באופן כללי בהתאם לציר האורך, מדרום לצפון. בכל אחת מקבוצות־המשנה שוכנת העיר הראשונה בגבול הדרומי, ובדרך כלל ערוכות הערים בהתאם לציר האורך של היחידה. מאחר שבקבוצה הדרומית ('מחוז 5') נמצא ציר האורך בכיוון מערב–מזרח, מסודרות הערים בהתאם לכך, והאחרונות

43 לדיון בחטיבה שביהושע י כח–לט ולהערכתה כמקור היסטורי, ראה: אליגר (לעיל, הערה 39), עמ' 47–71; נות (לעיל, הערה 39), עמ' 22–36; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 60–66; M. Weippert, *The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine*, London 1971, pp. 29–33; R. de Vaux, *The Early History of Israel*, London 1978, pp. 627–631.

44 ראה מאמריהם של אליגר ושל נות המנויים בהערות 5, 39; וכן ראה: K. Elliger, 'Die Heimat des Propheten Micha', *ZDPV*, LVII (1934), pp. 81–152.

סדר הרישום של ערי יהודה ובנימין ב'מחוזותיהן'*

* המספרים הבאים במקום שמות הערים מייצגים את מקומן היחסי במסגרת רצף הרישום ב'מחוזותיהן'. לדוגמה: מס' 2 במחוז הנגב מייצג את העיר ערד, מס' 4 את קינה ומס' 6 את ערערה; בסך הכול יש במחוז זה 36 ערים. ואילו ב'מחוז' המערבי של בנימין מיוצגת יריחו על ידי הסיפורה 1, בית חגלה על ידי הסיפורה 2 ובית הערבה על ידי הסיפורה 4; בסך הכול יש ב'מחוז' זה 12 ערים.

שבהן נמצאות במזרח. בשתי החטיבות הבאות ('מחוזות 6-7') נמצא ציר האורך בכיוון דרום-צפון, והערים ערוכות בהתאם לכך. בקבוצה הבאה ('מחוז 8') נמצא ציר האורך בכיוון מערב-מזרח, ודומה שהערים ערוכות בהתאם לציר זה. ואילו בקבוצה הצפונית ('מחוז 9') – ליחידה הגאוגרפית צורה מלבנית, והערים ערוכות בה מדרום לצפון. האוריינטציה הכללית מדרום לצפון, בהתאם למיתאר של המחוז, כולטת היטב ברשימת ערי יהודה, הן בסידור קבוצות-המשנה, הן בנקודת המוצא לרישום כל חטיבת-משנה, והן באופן הרישום הפנימי של חטיבות אלה.

(4) למחוז בנימין צורת רצועה, שציר האורך שלה ממזרח למערב והמימד הצר מצפון לדרום. המחוז נחלק לשתי קבוצות-משנה, מזרחית ('מחוז 11') ומערבית ('מחוז 12'). המקומות הראשונים בכל קבוצה נמצאים במזרח. בקבוצת-המשנה המזרחית, שצורתה מאורכת ממזרח למערב, ערוכות הערים בכיוון מזרח-מערב. בקבוצת-המשנה המערבית הסדר פחות מובהק, אבל היא פותחת בצפון-מזרח (גבעון, הרמה, מצפה ובארות) ומסיימת בדרום-מערב (קרית יערים). האוריינטציה ממזרח למערב, בהתאם למיתאר של מחוז בנימין, כולטת היטב הן במערך קבוצות-המשנה, הן בנקודת המוצא לרישום כל חטיבה והן בדרך הרישום הפנימי שלהן.

(5) לחטיבת-המשנה הצפונית ('מחוז 2') של השפלה צורה מאורכת, שציר האורך שלה מצפון לדרום והמימד הצר ממזרח למערב. ואכן, הערים בחטיבה זו ערוכות באופן כללי מצפון לדרום, כשהראשונות שוכנות בצפון (אשתאול וצרעה) והאחרונות שוכנות בדרום, לאורך נחל האלה וסעיפיו.⁴⁵

(6) אחרונה לדיון היא רשימת ערי דן (יהושע יט מ-מו), שאמנם לא שייכת למערכת ערי יהודה, אבל באופן רישומה אינה נבדלת מהן. לנחלת שבט דן צורה מאורכת, כשציר האורך עובר מדרום-מזרח לצפון-מערב. ואכן, רשימת הערים ערוכה בהתאם לציר זה, כשהערים הראשונות שוכנות בדרום-מזרח הנחלה והערים האחרונות בצפון-מערבה. ניתן לקבוע, שכל רשימות הערים הדרומיות (כולל רשימת ערי שמעון⁴⁶) נרשמו בסדר עקבי, בהתאם למיתאר הכללי של האיזור. הסופר, שחיבר את רשימת הערים המקורית, בחר לו תמיד נקודת מוצא באחד הקצוות של המימד הצר של המחוז, וממנו המשיך

45 למקומה של שערם על נחל האלה, ממערב לשוכה ולעזקה, ראה: שמואל א יז נב. לזיהוי של הגדרה (או גדרתים) בח'רבת ג'ודריה, כשני קילומטר צפונית-מזרחית לשוכה, ראה: A. Alt, 'Das Institut im Jahre 1933', *PJb*, XXX (1934), pp. 12-13; A. Kuschke, 'Kleine Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Stämme Asser und Juda', *HTR*, LXIV (1971), pp. 299, 312-313. השתמרות השם, הקירבה לשוכה, לעזקה ולשערים, והממצא הארכיאולוגי, כל אלה יש בהם כדי לאשש את הזיהוי. איתורה של הגדרה באיזור לטרון, ומערך מחוזות-המשנה של השפלה הצפונית ששרטט גליל במאמרו המערך המנהלי (לעיל, הערה 14, עמ' 56-63), נראים לי מוטעים (ראה גם לעיל, הערה 29).

46 לגבי סידורה הפנימי של רשימת ערי שמעון, ראה: נ' נאמן, 'נחלתם והתנחלותם של בני שמעון בדרום הארץ', בתוך: י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124-126.

ברישום לפי קבוצות, עד שסיים בקצה המימד הצר השני של המחוז. דבר זה בולט בייחוד במחוזות הצרים והמאורכים, דוגמת חטיבות הנגב, המדבר, בנימין ונחלת דן. למסקנה זו יש חשיבות רבה לדיון בבעיית שתי החטיבות הדרומיות של השפלה. לו שכנו שתי חטיבות אלה זו ממזרחה של זו, היה לשתייהן מיתאר צר וארוך, וניתן היה לצפות שבשתייהן ירשמו הערים במקביל לציר האורך. עיון – ולו גם שטחי – במקומות המזוהים בשתי החטיבות, מגלה שלא כן הדבר, וכי בשום אופן לא ניתן לערוך את הערים בסדר זה. לעומת זאת, אם נערוך את החטיבות זו מצפונה של זו, יצטייר סדר רישום עקבי. יש להודות, כי ב'מחוז השלישי' מזוהות רק ערים בודדות, אבל דומה שהראשונות (מגדל-גד ולכיש) נמצאות בצפונה. ל'מחוז הרביעי' צורה מלבנית, כשציר האורך הוא בכיוון מזרח-מערב, ולכן נזכרות הערים הראשונות בצפון והאחרות בהיקפו. אף בולטת רציפות אפשרית בין העיר האחרונה בכל חטיבה לבין הראשונה בחטיבה הסמוכה לה. לבנה (תל בורנה?) סמוכה כנראה לקבוצת הערים האחרונה ב'מחוז 2' (ראה לעיל, הערה 45); ואילו מגדל-גד (ועמה ודאי גם צנן וחדשה) סמוכה למרשה, העיר האחרונה ב'מחוז 3'. יש בכך אולי כדי להעיד, שמתחילה נמנה 'מחוז 4' לפני 'מחוז 3', וכי הסדר הנוכחי הוא מידו של עורך מאוחר, שבחר לצרף את ערי פלשת (יהושע טו מה-מז) בסוף רשימת ערי השפלה, לאחר החטיבה הדרומית ביותר.⁴⁷

מדוע איפוא מופיעות עתה ועשן ברשימת ערי שמעון וב'מחוז הרביעי', וחסרות במחוז הנגב? לא נסקור כאן את הפיתרונות השונים שהוצעו לקושי זה,⁴⁸ ונסתפק בהצגת הפיתרון הנראה לנו. בראש וראשונה יש להסב את תשומת הלב לכתיב שמם של המקומות המופיעים ברשימות של ערי הנגב – שמואל א ל ל: 'עתר' (כך גם בכתב יד A של תרגום השבעים); 'יהושע יט ז: 'עתר' (בתרגום השבעים (Iether); דברי-הימים א ד לב: 'תכן'. נראה לי שיש צדק בטענה, ששמו המקורי של המקום היה עתך, כי נשתבש בדברי-הימים לתכן וביהושע יט ז (בהשפעת עתה שבשפלה) לעתה, וכי מקום בשם עתה לא נתקיים בשולי הנגב.⁴⁹ ההסבר לשיבוש 'עתה' במובאה האחרונה נובע משכונותה לעשן, עיר הנזכרת בשמה המלא 'בור-עשן' בשמואל א ל ל (כך בכתב יד עבריים ובתרגום השבעים).⁵⁰ בשל הצמד עתה ועשן נשתבש כתיב שמותיהם של הצמד עתך ו(בור)-עשן ביהושע יט ז, כפי שבכתב יד B של תרגום השבעים ליהושע טו מב השתבש השם עתה ל-Ithak בהשפעת צמד השמות הנגבי.

47 רייני, האדמיניסטרציה (לעיל, הערה 38), עמ' 195.

48 מבין הפיתרונות שהוצעו לבעיה של עתה ועשן, ראה: נות (לעיל, הערה 5), עמ' 96, 110, 113–114;

רייני (לעיל, הערה 38), עמ' 200–199; W. F. Albright, 'Egypt and the Early History of the Negeb', *JPOS*, IV (1924), pp. 159–160; V. Fritz, 'Erwägungen zur Siedlungsgeschichte des Negeb in der Eisen I-Zeit (1200–1000 v. Chr.) im Lichte der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Mšās', *ZDPV*, XCI (1975), pp. 35–37

49 נות (לעיל, הערה 5), עמ' 110, 113–114. חוקרים אחדים סברו שלא ניתן להגיע להכרעה בשאלה זו. ראה: שטורנגל (לעיל, הערה 17), עמ' 225; S. R. Driver, *Notes on the Hebrew Text and*

the Topography of the Books of Samuel, Oxford 1913, p. 227

50 דרייבר, שם, עמ' 226–227; פריץ (לעיל, הערה 48), עמ' 34–35.

מדוע מופיעות ערים אלה רק ברשימת ערי שמעון ביהושע יט ז, וחסרות ברשימת ערי הנגב ביהושע טו לא? מסתבר שהדבר נובע מהתמורה שחלה במצב היישובי בשפלה בין שני המועדים שבהם נתחברו שתי הרשימות (לדיון בתאריך ראה להלן, פרק ה). רשימת ערי שמעון היא הקדומה, ולפיכך בולטת מידה לא מבוטלת של קירבה בינה לבין רשימת הערים שאליהן שלח דויד משלל עמלק (שמואל א ל כז–ל; השווה: בית אל/בתול; חרמה; בור־עשן/עשן; עתך). נראה לי, שבעקבות מסע סנחריב ליהודה חרבו רבות מערי השפלה, ומפני היישובים שברשימת ערי שמעון שוקמו רק עין ורמון (או עין־רמון), ואילו עתך, (בור־עשן ועיטם (דבר־הימים א ד לב) לא נושבו במאה הז', ולכן אינן נזכרות ברשימה ביהושע טו.⁵¹ סמך להשערה זו בחפירות שנערכו באיזור השפלה הדרומית. התברר מהן, שבשני האתרים החשובים ביותר באיזור, תל בית מרסים ותל עיטון, לא נמצאו שרידים מן המאה הז'. אין כמובן להתעלם מן העובדה, שמקומות קטנים רבים נזכרים ברשימת הערים ביהושע טו, וייתכן שמשפחות בודדות ישבו בשני האתרים (עובדה שקשה לגלותה במחקר הארכיאולוגי), ולכן נמנו בכל זאת ברשימה. אבל יש להניח שיישובים לא מעטים חרבו במסע סנחריב ולא נושבו עוד לאחר מכן (לדיון משלים בשאלה זו, ראה להלן, פרק ה). עתך, (בור־עשן ועיטם נמנו ודאי על ערים עזובות אלה, ולכן הן אינן נזכרות ברשימה המאוחרת של ערי הנגב.

ה. זמנה של רשימת הערים

במאמר היסוד על רשימות ערי הדרום בספר יהושע, הציע המחבר, א' אלט, לתאריך אותן לימי יאשיהו.⁵² הנימוק העיקרי שהועלה על ידו: הופעתן של בית־אל, עפרה ויריחו – ערים שהיו בממלכת ישראל עד לכיבושה בידי אשור ועברו ליהודה רק בימי יאשיהו – ברשימת ערי בנימין. אלט אף סבר שרשימת ערי דן משקפת את התפשטות הממלכה למערב באותו זמן. זאת ועוד, הזכרתן של לוד, חדיד ואוננו ברשימת שבי ציון מעידה, שמקומות אלה השתייכו לממלכת יהודה בשלב האחרון לקיומה של הממלכה, לאור ההנחה שהגולים שבו למקומות שמהם הוגלו על ידי הבבלים. תאריך זה נתקבל על ידי חוקרים אחרים,⁵³ וכותב שורות אלה הביא נימוקים נוספים לאישושו.⁵⁴

51 מסיבה זו נראה לי, שיש לקבוע את עיר הלוויים עשן (דבר־הימים א ו מד; וכן בתרגום השבעים ליהושע כא טז) סמך ללבנה, ולא בשולי מחוז הנגב. לתאריך רשימת ערי הלוויים, ראה: נאמן, ערי הלוויים (לעיל, הערה 25), עמ' 249–251.

52 אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 106–112.

53 בעיקר חוקרים גרמניים. ראה: נות (לעיל, הערה 5), עמ' 13–14; M. Noth, *The History of Israel*, London 1958, pp. 273–274; O. Proksch, 'König Josia', in: *Festschrift für Theodor Zahn*, Leipzig 1928, pp. 45–46; P. Welten, *Die Königs Stempel*, Wiesbaden 1969, pp. 93–102; J. A. Soggin, *A History of Israel from the Beginnings to the Bar Kochba Revolt. AD 135*, London 1984, p. 245.

54 נאמן (לעיל, הערה 26), עמ' 18, הערה 6; הנ"ל (לעיל, הערה 6), עמ' 229–230; הנ"ל, 'הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (תשמ"ז), עמ' 6.

כנגד זה נמצאו חוקרים שהקדימו את הרשימה. קרוס ורייט תארכו אותה לימי יהושפט.⁵⁵ מזור תמך תחילה בתאריך זה, אבל דומה שבעקבות חפירותיו בעין גדי שינה דעתו וצייד בתאריך מאוחר.⁵⁶ אהרונזי הניח אף הוא שראשית החלוקה למחוזות בימי יהושפט, אבל הרשימה בצורתה הנוכחית (למעט יח כא-כד) משקפת את ימיו של עוזיהו.⁵⁷ גם שונק תארך את הרשימה לימי עוזיהו, אבל ראה ברשימות הערים ביהושע יח כא-כד ויט מא-מו תוספות מימי יאשיהו.⁵⁸ קלאי תארך כאמור את רשימת ערי בנימין לימי אביה ואת רשימת ערי יהודה לימי חזקיהו.⁵⁹ את השקפתו של קלאי קיבל גליל במאמריו.⁶⁰ לעיל עמדנו על כך, שהפרדת רשימות הערים של יהודה ובנימין לשתי תקופות שונות אינה עומדת במבחן הביקורת. התאריך שהציע קלאי לרשימת ערי יהודה נסמך בעיקר על חסרונן של בית שמש, תמנה ואילון, ערים שכבשו הפלשתים מידי אחז (דברי-הימים ב כח יח); לעומת זאת כבש חזקיהו את פלשת (מלכים ב יח ח), דבר המסביר לדעתו את הופעתן של ערי פלשת ברשימת ערי יהודה (יהושע טו מה-מו). נראה לי שאין כל קושי לסתור את הנימוקים הללו. בבית שמש ובתמנה (תל בטש) נמצא מספר ניכר של חותמות 'למלך', דבר המלמד שהשתייכו למערך האספקה של ממלכת יהודה ערב מסע סנחריב ליהודה.⁶¹ אף אין כל יסוד להשערה שחזקיהו סיפח את ערי פלשת הנזכרות ביהושע טו מה-מו, שהרי כל כוונתו היתה ללכד ברית בראשותו ובשיתוף עם מצרים, ולא לכבוש ולספח. וכבר עמדנו על כך שצירוף ערי פלשת לרשימה נעשה בידי מחבר הספר, וכי לא היה להן כל חלק בתעודה המקורית (ראה לעיל, פרק ב).

הנימוקים שהועלו עד כה לתארוכה של הרשימה למאות ה'ט' או ה'ח' לפנה"ס אינם משכנעים. דומה שיש כיום מקום לשוב ולבחון את זמנה של רשימת הערים ולהעמיד במרכז הדיון את האלטרנטיבה העיקרית: סוף המאה ה'ח' (ימי חזקיהו) או המחצית השנייה

- 55 קרוס ורייט (לעיל, הערה 3), עמ' 212-226.
- 56 מזור הפריד תחילה בין רשימת ערי יהודה, שאותה הוא תארך לימי יהושפט, לבין רשימת ערי בנימין, שאותה תארך לימי יאשיהו. ראה: ב' מייזלר (מזור), 'גבעת האלהים', ידיעות, י (תש"ד), עמ' 74, הערה 9 (= ערים וגלילות) [לעיל, הערה 5], עמ' 81-82, הערה 9; הנ"ל, 'ארץ ישראל', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, טור 718. מאוחר יותר הוא תארך את שתי רשימות הערים לימי יהושפט. ראה: הנ"ל, 'יהושפט בן אסא', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תש"ח, טור 566. לאחר שחפר בתל גורן (עין גדי), שינה מזור שוב את השקפתו לגבי התאריך. ראה: הנ"ל, 'החפירות בעין גדי', חפירות ותגליות - מסות בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 79 (ראה גם להלן, הערה 88).
- 57 אהרונזי (לעיל, הערה 15), עמ' 239-246; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 268-272.
- 58 K. D. Schunck, 'Bemerkungen zur Ortsliste von Benjamin (Jos. 18, 21-28)', ZDPV, LXXVIII (1962), pp. 143-145, n. 18; idem, *Benjamin: Untersuchungen zur Entstehung und Geschichte eines israelitischen Stammes*, Berlin 1963, pp. 153-168.
- 59 קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 24-26, 33-34; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 313-317.
- 60 גליל (לעיל, הערה 5), עמ' 12; הנ"ל, מחוזות ההר (לעיל, הערה 14), עמ' 223; הנ"ל, המערך המנהלי (לעיל, הערה 14), עמ' 55, 60.
- 61 נאמן (לעיל, הערה 26), עמ' 11-17, ושם ספרות נוספת בעמ' 19-21.

של המאה הז' (ימי יאשיהו). יש לזכור, כי במאתיים השנים שעברו מאז פילוג הממלכה, בולטת בממלכת יהודה הרציפות ביישוב ובתרבות החומרית, ונוכח העדרם של חורבנות, שכבות הרס באתרים וקטוע בתרבות, מתקשים הארכיאולוגים למצוא מאפיינים בולטים ומייחדים לממצאים מתקופה ארוכה זו. כך, דרך משל, אין ביכולתנו לבחון מקרוב את מצב הדברים בימיו של עוזיהו, שהרי, להוציא פסוקים אחדים בספר דברי-הימים (ב כו ו-טו), שגם על מהימנותם יש מחלוקת בין חוקרים,⁶² כמעט מאומה לא ידוע על ימיו, ואין כל דרך לבודד את הממצא הארכיאולוגי מזמנו. הרציפות היישובית בממלכת יהודה נקטעה עם מסע סנחריב (701 לפנה"ס), שאז חרבו רבות מערי הממלכה, ולראשונה מאז פילוג הממלכה (931 לפנה"ס) ניכר חתך בתולדותיה. היישוב בממלכת יהודה במאה הז' שונה במידה לא מבוטלת בתפרוסתו ובמאפייניו התרבותיים מזה של המאה הח'. בחינת האלטרנטיבה 'חזקיהו או יאשיהו' היא הפורייה ביותר לדיון, שהרי לימיהם ישנו גם תיעוד לא מועט, נוסף לממצא הארכיאולוגי. מובן מאלי ששבועת תאריך למאה הח' תחייב אותנו לשוב ולבחון את השליטים שמלכו אז, בניסיון לראות ימיו של מי מביניהם הם המתאימים ביותר לרשימת הערים. להלן נציג בזו אחר זו נקודות לבחינת האלטרנטיבה המוצעת.⁶³

(א) במחוז בנימין (יהושע יח) נזכר העוים (פסוק כג), שהוא יישוב שנקרא בשמה של קבוצת גולים שהובאה מעוא (עיר ששכנה באיזור הגבול בין עילם לבלב; ראה: מלכים ב יז כד, לא; יח לד; יט יג) והושבה במחוז בית-אל, אל נכון בידי סרגון ב' מלך אשור, בשנת 708 לפנה"ס בקירוב.⁶⁴ אם נכונה השערה זו, ניתן לקבוע גבול עליון לרשימת הערים בימי חזקיהו, שנים אחדות לפני מסע סנחריב ליהודה, ולדחות את כל ההשערות המקדימות את זמנה של הרשימה.

(ב) הופעתן של בית-אל, עפרה ויריחו ברשימת הערים, תואמת אך ורק לימיו של יאשיהו. כפי שהראה אלט בראשית המחקר,⁶⁵ במשך כל ימי הממלכה המפולגת השתייכו

62 למהימנות התיאורים על עוזיהו בספר דברי-הימים, ראה: נ' נאמן, 'נוודים-רועים בספר הדרומי-מערבי של ממלכת יהודה בתקופת הממלכה המפולגת', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 266-268, ושם ספרות נוספת בהערות 19-21, 23.

63 במסגרת דיון זה לא נעסק בהשוואה בין רשימות הערים של יהודה ובנימין לבין רשימות היחס המופיעות בספר דברי-הימים, ואף לא ברשימות נוספות המיוחסות לתקופת המלוכה והמופיעות בספר זה, משום שאין להן נגיעה ישירה לבעיה הנידונה.

64 נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 229-230, הערה 47; הנ"ל (לעיל, הערה 54), עמ' 6. אין זה מן הנמנע שגם העפני (יהושע יח כד) אינו אלא שם יישוב, שנקרא בשמה של קבוצת גולים שהובאה ממקום מרוחק שנשא את השם הזה. יש להדגיש, כי עד כה טרם הוצע זיהוי הולם לטופונים זה. ראה: נות (לעיל, הערה 12), עמ' 108; ז' קלאי, 'עפני, העפני, אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, טורים 321-322, ושם ספרות נוספת; שונק, רשימת מקומות (לעיל, הערה 58), עמ' 152-153; A. Kuschke, 'Historisch-topographische Beiträge zum Buche Josua', in: G. Reventlow (ed.), *Gottes Wort und Gottes Land. Festschrift für H. H. Hertzberg*, Göttingen 1965, pp. 108-109.

65 אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 109-110. ראה גם לעיל, הערות 8-10.

ערים אלה לתחומה של ממלכת ישראל, ולאחר הכיבוש האשורי סופחו לפחוות שומרון האשורית. רק לאחר הנסיגה האשורית יכול היה יאשיהו להתפשט צפונה, לכבוש את בית-אל, ולצרף אותה – וכן ערים נוספות (דוגמת יריחו) שאינן רחוקות ממנה – לתחום ממלכתו. גבע הנזכרת בקבוצה זו (יח כד) היא גבע בנימין, אשר מאז פילוג הממלכה שכנה סמוך לגבול הצפוני של ממלכת יהודה, וסייעה בהגנה על הנתיב המזרחי החשוב שעבר מבעל חצור דרך עפרה לירושלים. בשל מעמדה האסטרטגי החשוב בוצרה גבע, ביחד עם מצפה, בידי אסא (מלכים א טו כב), ובתיאור הרפורמה של יאשיהו (מלכים ב כג ח) היא נזכרת (בצירוף 'מגבע עד באר שבע') כציון לגבול הצפוני של הממלכה. המובאה האחרונה מתייחסת באופן מפורש לרפורמה שנערכה ב'ערי יהודה', והסופר מבדיל היטב בינה לבין הרפורמה שנערכה מאוחר יותר בבית-אל (פסוקים טו-יח). לפיכך נראה לי שאין כל יסוד לזיהוי המופלג צפונה, של גבע בא-תל שבהר אפרים, ולהתוויית גבול הממלכה באתר צפוני זה.⁶⁶ את הגבול הצפוני של מחוז בנימין יש להתוות בקו בית-אל-עופרה, והוא חורג צפונה מגבולה המסורתי של ממלכת יהודה, שמימי אסא ועד לראשית ימי יאשיהו הגיע עד לקו גבע-מצפה.

(ג) ברשימת ערי בנימין בולט מאוד חסרונן של ערים רבות הנזכרות בישיעה (י כח-לב). לשתי הרשימות משותפות רק רמה, גבע וגבעה=גבעת שאול (לקביעת הנוסח ביהושע יח כח, ראה לעיל, פרק ב); לעומת זאת, חסרות עית, מגרון, מכמש, מעברה, בת-גלים, לישא, ענתות, מדמנה, הגבים ונב (אמנם חלק מאלה אינם מקומות, אלא טופונימים ששכנו בדרך). קלאי עמד על כך שקבוצת מקומות מבנימין חסרה ברשימת הערים, והציע שמחוז שלם נשמט מן הרשימה.⁶⁷ מאחר שנמנע מלזהות את גבע (יח כד) עם גבע בנימין, ואת גבעה (יח כח) עם גבעת שאול, הרחיב קלאי את היקף התחום החסר. לאמיתו של דבר אין מדובר ב'מחוז' חסר, אלא בקבוצת ערים (ביניהן בולטות מכמש, ענתות ועלמת), שכולן שכנו צפונית-מזרחית לירושלים. לא מן הנמנע שקבוצה זו נרשמה תחילה לאחר גבע (פסוק כד), ונשמטה משום שעינו של אחד המעתיקים קפצה מגבע

66 ב' מייזר (מזר), 'מגבע עד באר-שבע', ידיעות, ח (תש"א), עמ' 35-37 (= ערים וגלילות [לעיל, הערה 5], עמ' 84-87); הנ"ל, 'גבע', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, טור 412; ש' זמיר, יאשיהו ותקופתו, ירושלים תשי"ב, עמ' 91; י' ליוור, 'יאשיהו, יאשיהו, יאשיהו', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טור 420; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 75-76; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 280, 336; M. Cogan and H. Tadmor, *II Kings. A New Translation*; 1988, p. 286. *with Introduction and Notes* (The Anchor Bible), אהרונ' הפריד בין גבע הנזכרת ביהושע יח כד, שאותה הוא זיהה בגבע-אפרים (לעיל, הערה 15, עמ' 232-233; הנ"ל, לעיל, הערה 5, עמ' 245). לבין גבע הנזכרת במלכים ב כג ח, שאותה הוא זיהה בגבע-בנימין (לעיל, הערה 5, עמ' 310). ראה לאחרונה: י' אהרונ', 'מגבע עד באר-שבע', בתוך: ב"צ לוריא (עורך), עיונים בספר מלכים, ירושלים 1985, עמ' 321-330. דמסקי הציע לזהות את גבע הנזכרת במלכים ב כג ח עם גבעון. ראה: A. Demsky, 'Geba, Gibeah and Gibeon – An Historico-Geographic Riddle', *BASOR*, CCXII (1973), pp. 30-31.

67 קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 33; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 280, 336-337.

לגבעון (פסוק כה).⁶⁸ חסרונה של קבוצת ערים זו ביהושע יח כא–כח מונעת בעדנו מלקבוע, האם קיימת התאמה בין רשימת ערי בנימין לקבוצת המקומות הנזכרת בישעיה י כח–לב, או שמא הן שייכות לפרקי זמן שונים, וחלק מן הערים הנמנות בנבואה חרבו בעת מסע סנחריב ולא נושבו בתקופה שבה נתחברה הרשימה.

(ד) קיים הבדל ניכר בין רשימת ערי השפלה ביהושע טו לבין רשימת הערים הנזכרת במיכה (א י–טז), והמשקפת את תקופת מסע סנחריב ליהודה. לשתי הרשימות משותפות רק צאנן, לכיש, אכזיב, מרשה ועדולם. לעומת זאת חסרות ביהושע טו הערים גת, בית לעפרה, שפיר, עריה, בית האצל, מרות ומורשת גת. קשה להימנע מן המסקנה, ששתי הרשימות שייכות לפרקי זמן שונים, וכי חלק מן המקומות שחרבו במסע סנחריב לא נושבו בתקופה שבה נתחברה רשימת הערים.

(ה) חוסר ההתאמה של רשימת ערי השפלה למצב הדברים באזור זה בימי חזקיהו, מתגלה שוב בעת שמשווים את הראשונה לתפוצה של קנקני 'למלך'. קנקנים אלה נעשו בבית–יוצר מלכותי מרכזי, נשלחו למחוזות הממלכה כדי שימלאום בתוצרת, ולאחר מכן הובאו לערי יהודה כדי לשמש בעת מלחמה ומצור.⁶⁹ תפוסתם משקפת היטב את ההכנות למצור ואת המערך היישובי בממלכת יהודה ערב המסע האשורי בימי חזקיהו. קנקנים במספרים גדולים למדי נתגלו בגזר (37), בבית שמש (28), בתל ערני (14), בתל בטש (9) ובתל א־צאפי (6). מקומות אלה שוכנים כולם, פרט לבית שמש, מערבה לתחום הנכלל ברשימת ערי השפלה ביהושע טו. אף בולטת מידה של אי־התאמה בגבול הצפוני, כשהערים הצפוניות (בית־אל ועפרה) אינן נכללות במערך האספקה של קנקני 'למלך'. יש בכך כדי לחזק את המסקנה, שימי חזקיהו אינם מתאימים לרשימת הערים בספר יהושע. (ו) מבין הערים הנוספות שניתן לקשור אותן לימי חזקיהו בולטת ברשימה שלנו חסרונה של ממש, אחת מארבע הערים ששמן טבוע על קנקני 'למלך'. במאמר שנתפרסם לא מכבר, הצעתי לנתק את רשימת ה'ערים למצור' הנזכרת בדברי־הימים ב יא ו–י מהשליט שאליו היא מיוחסת (רחבעם), ולקשור אותה להכנות שעריך חזקיהו לקראת המסע האשורי בשנת 701.⁷⁰ מתוך רשימה זו חסרות ברשימת ערי יהודה אדורים בהר ואילון וגת בשפלה. אם יתקבל התאריך המוצע שם, יהיה בכך משום אישור נוסף למסקנה, שהיקף ערי יהודה בימי חזקיהו היה שונה מן ההיקף המשתקף ברשימת הערים שלנו. (ז) ברשימות היחס בדברי־הימים א ד כא–כג נזכרים בשפלה המקומות הבאים: לכה, מרשה, בית אשבע, כִּזְבָּא, לחם,⁷¹ נטעים וגדרה. הצעות הזיהוי של לכה–לכיש ולחם–לחם חסרות בסיס ממשי ומוטב לדחותן.⁷¹ מהמקומות המנויים ברשימות היחס

68 נאמן (לעיל, הערה 6), עמ' 229, הערה 45.

69 נאמן (לעיל, הערה 26), עמ' 17–15; H. Mommsen, I Perlman and J. Yellin, 'The Provenience of the LMLK Jars', *IEJ*, XXXIV (1984), pp. 89–113.

70 נאמן (לעיל, הערה 26), עמ' 11–3.

71 לזיהויים אלה, ראה: ש' ייבין, 'לכה', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 503–504; גליל, המערך המנהלי (לעיל, הערה 14), עמ' 64; A. Demsky, 'The Houses of Achzib. A Critical Note on Micah 1:14b', *IEJ*, XVI (1966), p. 213, n. 15.

נזכרות ברשימות הערים מרשה, כזבא-אכזיב וגדרה; ואילו כל יתר המקומות (לכה, בית אשבע, לחם ונטעים) אינם ידועים. מהזכרת 'בית עבדת הבין' (פסוק כא) ו'היוצרים... עם המלך במלאכתו ישבו שם' (פסוק כג), עולה שמדובר ברשימות מתקופת המלוכה, וייתכן שמדובר בבתי יוצר ובבתי מלאכה שהוקמו באיזור על ידי מלכי יהודה בתקופת הפריחה הגדולה של הממלכה במאה הח' לפנה"ס.⁷² אם מסקנה זו נכונה, תהיה בכך עדות נוספת להבדל הבולט במצב העיור בשפלה בין רשימת הערים לרשימות המשקפות את היישוב במאה הח'.

(ח) יש לעבור לבחינת ההתאמה בין רשימת הערים למצב היישוב ביהודה במאה הז'. נפתח בעדויות על נישואי מלכי יהודה. מנשה נשא אשה מיטבה (מלכים ב כא יט), אמון נשא אשה מבצקת (כב א), יאשיהו נשא נשים מלבנה (כג לא; כד יח) ומרומה (כג לו), ויהויקים נשא אשה מירושלים (כד ח). מבין הנשים הללו, מוצא האחת מן הבירה ושתיים מן השפלה (בצקת ולבנה). מוצא שתי האחרות שנוי במחלוקת. חוקרים הציעו שמוצאן מערים גליליות, וראו בנישואין עמן ביטוי למדיניות מכוונת של מלכי יהודה, במאמץ לקרב אליהם את תושבי הגליל.⁷³ ואולם, לא רק שמדיניות מעין זו אינה תואמת כלל למנשה, שהיה ואסאל משועבד לאשור כל ימיו, אלא שספק רב אם רומה ויטבה שבבצקת בית נטופה היו מיושבות במאה הז'. שתי הערים נהרסו במסע תגלת-פלאסר ג' בשנת 732-733 ותושביהן הוגלו,⁷⁴ ואין כל עדות לכך שבמקום המוגלים הובאו למקום גולים ממקומות אחרים. לפי הסקרים הארכיאולוגיים ניכרת ירידה יישובית בולטת בגליל התחתון במאה הז', אל נכון כתוצאה ישירה מן המסע האשורי ומהמדיניות האשורית באיזור לאחר מכן.⁷⁵ לפיכך, נראה לי שאין כל יסוד להשערה על נישואי מלכי יהודה לנשים שישבו בחבל שומם ומרוחק זה. גינזברג הציע לתקן את שני הכתובים ולקרוא יטה (במקום יטבה) ודומה (במקום רומה), ולבקש את שני המקומות בדרום הר יהודה.⁷⁶ לנוכח

72 דמסקי, שם, עמ' 211-215, ושם ספרות נוספת; מומסן, פרלמן וילין (לעיל, הערה 69), עמ' 111-112; Y. Aharoni, 'Trial Excavation in the "Solar Shrine" at Lachish. Preliminary Report', *IEJ*, XVIII (1968), pp. 168-169, n. 29; A. Lemaire, *Inscriptions Hébraïques*, I. *Les Ostraca*, Paris 1977, pp. 136-137, with earlier literature in note 123

73 זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 56; י' אהרונ'י, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 132; ש' ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, ירושלים תש"ך, עמ' 254-255; מ' ברושי, 'יטבה', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טור 672; י' ליוור, 'מנשה', שם, ה, ירושלים תשכ"ח, טור 42; M. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B. C. E.*, Missoula 1974, p. 91

74 ח' תדמור, 'כיבוש הגליל בידי תגלת פלאסר הג' מלך אשור', בתוך: ח"ו הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי (הכינוס הארצי הכ"ד לידעת הארץ), ירושלים תשכ"ח, עמ' 62-67.

75 צ' גל, הגליל התחתון בתקופת הברזל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ג, עמ' 117-120.

76 H. L. Ginsberg, 'Judah and the Transjordan States from 734 to 582 B. C. E.', in: *Alexander Marx Jubilee Volume*, New York 1950, p. 350

החילופין הרבים של ר"ש ודל"ת במקרא נראה התיקון 'דומה' אפשרי (אם כי כמובן לא הכרחי), וייתכן שמדובר בדומה הנזכרת ברשימת הערים (טו נב). אבל לתיקון יטבה-יטה אין כל עדי נוסח קדומים ויש לדחותו. ייתכן איפוא שצודקים החוקרים שביקשו אותה מחוץ לתחום ממלכת יהודה, אולי בגבול אדום, דבר המתאים היטב לימיו של מנשה ולתקופת 'השלום האשורי'.⁷⁷

(ט) בספר מלכים וברשימת הערים ביהושע נזכרות גבע ובאר-שבע (מלכים ב כג ח), בית-אל (כג יז) ומצפה (כה כג, כה). בספר ירמיה וברשימות הערים נזכרות תקוע ובית הכרם (ירמיה ו א), קרית יערים (כו כ), גבעון (כח א; מא יב, טז), רמה (לא יד), לכיש ועזקה (לד ז), מצפה (בפרקים מ-מא) ובית לחם (מא יז). עמדנו כבר על הדימיון בין שמות החבלים ברשימת הערים ובספר ירמיה (ראה לעיל, פרק ג). ענתות, עירו של ירמיהו, חסרה ברשימת הערים, ובעקבות קלאי הסברנו את חסרונה בכך שנשמטה (יחד עם ערים נוספות) מרשימת ערי בנימין (ראה לעיל, סעיף 3). לעומת זאת חסרה ברשימת הערים נטופה, עירם של שריה ובני עופי (מלכים ב כה כג; ירמיה מ ח), וכן חסרה נחלים, אם אכן היא עירו של שמעיהו הנחלמי כפי ששיערו חוקרים (ירמיה כט כד-לב).⁷⁸ יש לשים לב לכך, שדווקא באיזור בית לחם ('המחוז התשיעי') חסרות ערים נוספות, הנזכרות ברשימות המיוחדות לימי דויד (חרוד, חושה ועטרות בית יואב). שמא נשמטה קבוצת ערים זו מן הרשימה, בדומה למה שראינו ברשימת ערי בנימין? מובן שהשערה זו איננה הכרחית, והעדרן של נטופה (ואולי גם נחלים) עשוי גם לנבוע מן העובדה שרשימת הערים איננה שלמה ומקומות בודדים נשמטו ממנה (ראה להלן).

(י) מן המקרא יש לעבור לתעודות מן המאה ה' שנתגלו בחפירות שנערכו בערי יהודה. בארכיון ערד⁷⁹ מופיעות באר-שבע, ינם,⁸⁰ קינה, ערד, מעון, חצר סוסה ובעלת,⁸¹ הנזכרות גם ברשימת הערים. לעומת זאת רמת נגב, הנזכרת בתעודה מערד, ברשימת ערי

- J. A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Kings* 77 (ICC), Edinburgh 1951, p. 512; J. Gray, *I & II Kings. A Commentary* (OTL), Philadelphia 1970, p. 711; J. McKay, *Religion in Judah under the Assyrians 732-609 BC*, London 1973, pp. 23-25; H. G. M. Williamson, *1 and 2 Chronicles* (The New Century Bible Commentary), London 1982, pp. 390, 395. נוסף לכך יש לזכור, שמקום בשם ארומה שכן סמוך לשכם (שופטים ט מא), וכי השורש רו"ם שכיח מאוד כמרכיב בשמות של מקומות בארץ בכל התקופות. ראה: B. S. J. Isserlin, 'Israelite and Pre-Israelite Place-Names in Palestine: A Historical and Geographical Sketch', *PEQ*, LXXXIX (1957), pp. 141-143.
- 78 כוכבי (לעיל, הערה 32), עמ' 28, אתר 32; גליל, מחוזות ההר (לעיל, הערה 14), עמ' 218, הערה 64.
- 79 לפרסום התעודות מערד, ראה: י' אהרונ, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו; למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 145-235. שלושה מקומות הנזכרים אצל אהרונ (ענים, זף ויגור) הושמטו, משום שאין ביטחון בקריאת שמותיהם (ראה ההערות של אהרונ ולמיר לכתובות 17, 25, 42).
- 80 אין כל ודאות שהתיבה 'ינם' מציינת שם מקום. ראה הספרות המנויה אצל אהרונ, שם, עמ' 41; גליל (לעיל, הערה 28), עמ' 501-502.
- 81 למיר (לעיל, הערה 72, עמ' 216-217) קרא בכתובת 60 (שורות 1-2): 'כפרה הבעלת', היינו, פלוני שמוצאו מבעלת.

שמעון (יהושע יט ח) וברשימת הערים שדויד שלח להן משלל עמלק (שמואל א ל כז), חסרה ברשימת ערי הנגב ביהושע טו. בתעודות לכיש⁸² מופיעות אכזיב, עזקה, לכיש ואולי גם עשן,⁸³ הנזכרות גם ברשימת הערים. לעומת זאת בית הרפד, אם אכן זהו שם מקום,⁸⁴ איננו מופיע בה. בתעודה מחורבת עוזה⁸⁵ מופיעות מולדה ומקדה, הנזכרות גם ברשימת הערים, ואילו רנ/פתן אינה נזכרת. ניתן לקבוע, שיש מידה לא מבוטלת של התאמה בין הממצא האפיגרפי מן המאה הז' לבין רשימת הערים. אבל ערים בודדות (רמת נגב, רנ/פתן ואולי גם בית הרפד) אינן מופיעות ברשימה, ויש לבחון בעיה זו כשנבוא לסכם את הנתונים הכרונולוגיים.

(יא) בפתח הדיון בנתונים מן החפירות ומן הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו ברחבי ממלכת יהודה, יש להדגיש את מספרם הרב של היישובים הנזכרים ברשימת הערים, אשר עולה לעתים על מספר האתרים בני הזמן שנתגלו במחקר הארכיאולוגי. דוגמה נאה לכך הוא מחוז הנגב, שבו נזכרים ברשימה שלושים וחמישה יישובים, מספר העולה על מניין האתרים שנתגלו במחקר הארכיאולוגי רב-השנים שנערך באזור. לפיכך יש לשער שגם אתרים קטנים, שכללו בתי אב בודדים, נמנו ברשימה. מצב דברים זה מקשה מאוד על הדיון בממצא הארכיאולוגי. נדגים קושי זה באמצעות החפירות שנערכו באתרי השפלה. באתרים גדולים אחדים באזור זה (בית שמש, תל עיטון, תל בית מרסים) לא נתגלו כלי חרס מן המאה הז'.⁸⁶ האם עלינו להסיק מכך שמקומות אלה לא נכללו ברשימת הערים (בהנחה שהיא שייכת לתקופה זו)? שמא ישבו במקומות אלה משפחות בודדות, והם אכן נכללו ברשימת הערים, אבל מאחר ששרידיהן הדלים נמצאים בשכבה העליונה בתל, סמוך לפני השטח, קשה מאוד להתחקות אחריהם ונוכחותם לא הובחנה בממצא הארכיאולוגי?

טענה זו ממחישה היטב, עד כמה יש להיזהר ממסקנות על דרך השלילה לגבי הממצא הארכיאולוגי; והרי כל הנימוקים הארכיאולוגיים שהועלו עד כה במחקר לגבי תאריכה של רשימת הערים נשענו על העדרן של שכבות יישוב מתקופה זו או אחרת באתרים הנזכרים בה. אף אין לשכוח שתנאי ראשון לכל דיון בממצא הארכיאולוגי הוא זיהוי בטוח של האתר הנידון. כך, דרך משל, אין כל ממש בדיונים הארכיאולוגיים שנערכו בתל אל-פארעה הדרומית, שהרי זיהויה עם שרוחן/שלחים חסר כל יסוד, ומסתבר ששכנה

82 התעודות מלכיש מצוטטות לפי למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 83–143.

83 D. Ussishkin, 'Excavations at Tel Lachish – 1973–1977', *Tel Aviv*, V (1978), pp. 83–84

84 לדיון בציון 'בית הרפד', ראה: למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 110–112.

85 I. Beit-Arieh, 'The Ostrakon of Ahīqam from Ḥorvat 'Uza', *Tel Aviv*, XIII–XIV (1986–1987), pp. 32–38

86 ראה המאמרים המנויים לעיל בהערה 42; 'אהרני, ארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים, 1978, עמ' 231–226. וכן: M. Aharoni and Y. Aharoni, 'The Stratification of Judahite Sites in the 8th and 7th Centuries B.C.E.', *BASOR*, CCXXIV (1976), pp. 73–90

מחוץ לגבולות ממלכת יהודה.⁸⁷ נוכח מגבלות אלה ניתן לקבוע, שאין בכוחם של הנתונים הסטטיסטיים מן האתרים להכריע בקביעת תאריכה של רשימת הערים, וכי הם עשויים לשמש בעיקר ככלי עזר, לצדם של הנתונים ההיסטוריים והעדויות על תפוצתם של ממצאים מיוחדים (טביעות 'למלך', טביעות ורדה).

בחפירות תל גורן (עין גדי) התברר שהאתר נוסד במאה ה' לפנה"ס, ולכאורה נמצאה ראיה שרשימת הערים אינה קודמת לזמן זה.⁸⁸ אבל הסקרים שנערכו בסביבת עין גדי מעידים שהנווה היה מיושב גם במאה ה'ח', ואין בממצא זה כדי להכריע בדיון.⁸⁹ ברמת רחל נמצאו כלי חרס שאינם קודמים למאה ה'ח', ואם אכן זהה המקום עם בית הכרם, יש בכך כדי לקבוע גבול עליון לרשימה, בדומה לממצא מעין גדי.⁹⁰ תמונה דומה עולה מחפירות ערוער: לפי הממצאים נוסד האתר במאה ה'ח', אולי אף במחצית השנייה של מאה זו, וזיהוי עם עדעדה-ערערה שברשימת הערים מאפשר שוב לקבוע גבול עליון לרשימה.⁹¹ לבסוף ראוי להזכיר את חפירות חורבת עווה, אתר השוכן בגבול הדרומי-מזרחי של ממלכת יהודה, ושהוצע לזהותו בקינה הנזכרת ברשימת הערים ובתעודה מערד.⁹² במקום לא נמצאו כלי חרס הקודמים למאה ה', ואם נקבל את הזיהוי המוצע תהיה כאן, לראשונה, עדות לכך שרשימת הערים איננה קודמת למאה ה' לפנה"ס.⁹³

(יב) מבין הממצאים הארכיאולוגיים הרבים שנמצאו באתרי יהודה במאה ה' ראוי לבחון את תפוצתו של ממצא אחד, טביעות הוורדה (רוזטה). טביעות אלה מופיעות על גבי ידיות של קנקנים, שמבחינת הטיפוס הקירמי הוא ממשיך את הטיפוס של קנקני 'למלך'. בבדיקות פטרוגרפיות שנעשו בשני קנקנים הטבועים בטביעות ורדה, שנמצאו בירושלים ובתל בטש (תמנה), התברר ששניהם נעשו בשפלה, אל נכון באותו בית יוצר שבו נעשו קנקני 'למלך'.⁹⁴ האם נוצרו קנקני הוורדה בידי רשות ממלכתית, בדומה לקנקני 'למלך'? על כך חלוקות הדעות בין החוקרים: יש סוברים שסמל הוורדה היה סמל

87 נאמן (לעיל, הערה 46), עמ' 126-128, ושם ספרות נוספת. למרבה הפליאה נתקבל הזיהוי המיושן של שרוחן בתל אל-פארעה הדרומית בכרך האחרון של האנציקלופדיה מקראית. ראה: ש' אחיטוב, 'שרוחן', שם, ח, ירושלים תשמ"ב, טורים 259-263.

88 עמדתו של החופר (ב' מזר) בשאלה זו אינה בהירה. ראה לעיל, הערה 56; B. Mazar, 'En-Gedi', in: D. W. Thomas (ed.), *Archaeology and Old Testament Study*, Oxford 1967, p. 223.

89 אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 272.

90 שם, עמ' 272; הנ"ל (לעיל, הערה 31), עמ' 44-46.

91 לחפירות באתר, ראה: א' בירן ור' כהן, 'ערוער שבנגב', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 250-273.

92 לזיהוי של קינה עם חורבת עווה, ראה הספרות המנויה אצל גליל (לעיל, הערה 28), עמ' 507, הערה 48.

93 לחפירות באתר, ראה: י' בית-אריה, 'חורבת עווה – מצודת-גבול בנגב המזרחי', קדמוניות, יט (תשמ"ו), עמ' 31-40; פ' בק, 'בולה מחורבת עווה', שם, עמ' 40-41.

94 מומסן, פרלמן וילין (לעיל, הערה 69), עמ' 106-107.

מלכותי,⁹⁵ ואחרים סוברים שמדובר בסמל של קבוצת יוצרים.⁹⁶ יהיה הפיתרון אשר יהיה, לנוכח אי-ההתאמה הבולטת בין תפוצת קנקני 'למלך' לבין רשימת הערים (ראה לעיל, סעיף 5), יש עניין מיוחד לבחון את הזיקה שבין תפוצת קנקני הוורדה לאותה רשימת ערים (ראה מפה).
רשימת האתרים שבהם נתגלו טביעות הוורדה לפי חלוקה אזורית (בסוגריים מספר הטביעות באתר):⁹⁷

- בבנימין: גבעה (3), גבעון (2).
בירושלים: המספר הגדול ביותר (59).
בהר יהודה: רמת רחל (42), נבי דניאל (1), בית צור (5).
בנגב: תל מלחתה (1), ערד (1), תל עירא (3).
במדבר: עין גדי (5).
בשפלה: לכיש (23), עזקה (9), תל בורנה (1), תל אל-ביידה (1), תמנה (5).

ניתן לקבוע, כי תפוצת הקנקנים עם טביעות הוורדה תואמת במידה רבה לזו של רשימת הערים, כי כל מחוזות הממלכה מיוצגים בממצא, וכי ישנה מידה רבה יותר של קירבה בין רשימת הערים לבין טביעות הוורדה מאשר בינה לבין טביעות 'למלך'. יש לזכור כי מספרן של טביעות 'למלך' שנתגלו עד כה (אלף ומאתיים בקירוב) גדול פי שבעה וחצי ממספרן של טביעות הוורדה (מאה ושישים לערך), ולכן יש להיזהר בהשוואה.⁹⁸ שתי קבוצות הטביעות מיוצגות היטב במחוז בנימין, אך אינן מצויות כלל בדרום הר אפרים. אבל במערב יש התאמה כמעט מלאה בין תפרוסת טביעות הוורדה לזו של רשימת הערים, בניגוד למה שראינו לגבי תפוצת טביעות 'למלך'. החריג היחיד בשפלה הוא תל בטש (תמנה), שאינה נכללת ברשימת הערים, אבל נמצאו בה טביעות ורדה. במאה הז' נכללה כנראה תמנה בתחום ממלכת עקרון (ראה להלן, פרק ז), והופעת טביעות ורדה במספר לא מבוטל באתר השוכן מחוץ לגבולות הממלכה הוא חריג בולט. האם נובע הדבר משכנותה

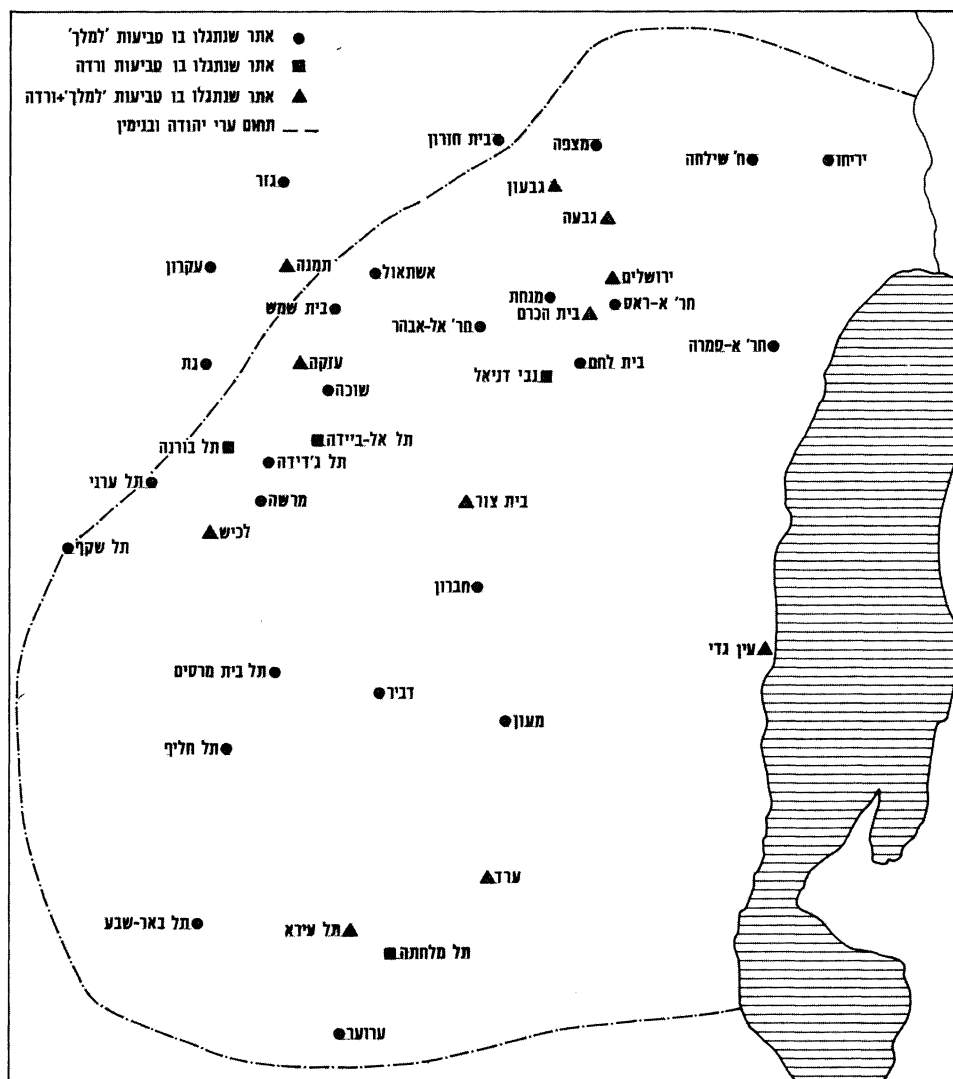
95 אהרונ (לעיל, הערה 5), עמ' 306; W. F. Albright, in: I. Mendelsohn, 'Guilds in Ancient Palestine', *BASOR*, LXXX (1940), p. 21, n. 51; G. Barkay, 'A Group of Iron Age Scale Weights', *IEJ*, XXVIII (1978), p. 213, n. 27

96 מנדלסון (לעיל, הערה 95), עמ' 20–21; ולטן (לעיל, הערה 53), עמ' 32–33; F. M. Cross, 'Judean Stamps', *Eretz Israel*, IX (1969), p. 22b

97 לטביעות הוורדה שנמצאו בחפירות ובסקרים, ראה: ולטן (לעיל, הערה 53), עמ' 191; ברקאי (לעיל, הערה 95), עמ' 212–213, הערות 16–22; הנ"ל (לעיל, הערה 30), עמ' 416–418 והערה 11; ע' מור, 'בין פלשת ליהודה: תמנה (תל בטש) בתקופת הברזל ב', *ארץ ישראל*, יח (תשמ"ה), עמ' 317.

98 אין לשכוח שטביעות 'למלך' נטבעו תדיר על ידידות אחדות של אותו קנקן (ראה: D. Ussishkin, 'Royal Judean Storage Jars and Private Seal Impressions', *BASOR*, CCXXIII [1973], pp. 1–13). בעוד שטביעות הוורדה נטבעו לכל היותר על שתי ידידות (מור, שם, עמ' 317 והערה 44). בעת החישוב הכולל של מספר הקנקנים נושאי הטביעות יש לקחת בחשבון גם את הנתון הזה.

תפוצת טביעות 'למלך' וטביעות ורדה בזיקה לגבולות ממלכת יהודה בימי יאשיהו

של תמנה למקום ייצורם של הקנקנים ומקשריה הכלכליים ההדוקים עם ערי השפלה באותה עת?

מן הנתונים שאספנו עולה, שישנה רק התאמה מועטת בשמות היישובים ובתפרוסתם בין רשימת הערים לבין מצב הדברים במאה הח', ובייחוד בימי חזקיהו. נתונים אלה אף מלמדים על עוצמתם של ההרס ושל העזובה שבאו על ממלכת יהודה בעקבות מסע סנחריב. ישנן עדויות ברורות, הן מן התעודות והן מן הממצא הארכיאולוגי, על כך שיישובים רבים לא נושבו בשלבים המאוחרים לקיומה של ממלכת יהודה.

הכללתם של אזורי יריחו ובית־אל ברשימת הערים מכריעה את הכף לטובת תארוך הרשימה לימי יאשיהו, כפי שטען אלט. רוב־רובן של הערים שנתקיימו במאה הז' ובראשית המאה הו', והנזכרות במקרא או בתעודות החיצוניות, מופיעות גם ברשימת הערים בספר יהושע. בולט גם העדרה של בית שמש, עיר ששכנה בגבול המערבי של ממלכת יהודה ושככל הנראה לא היתה מיושבת במאה הז' לפנה"ס. אבל ישנן גם ערים שאינן נזכרות, ובהן יש למנות את נטופה, רמת נגב, רנ/פתן, ואולי גם נחלים ובית הרפד. ייתכן איפוא, שערים בודדות שהיו בממלכה נשמטו מסיבה זו או אחרת. בייחוד בולט חסרונה של רמת נגב, הנזכרת ברשימה מימי דויד וברשימת ערי שמעון; אם אכן יש לזהותה בתל עירא, כפי שהציעו חוקרים, הרי היתה מבוצרת ומיושבת בסוף המאה הח' ובמאה הז' לפנה"ס.⁹⁹ גם תפוצתן של טביעות הוורדה, השייכות למאה הז', תואמת היטב להיקפה של רשימת הערים, ויש בכך כדי לחזק את מסקנותינו לגבי תאריכן.

ו. הרקע הגיאופוליטי לנסיגה האשורית מארץ ישראל ותאריכה

מאז ראשית המחקר, מקובל להציג את יאשיהו כשליט עצמאי רב־כוח, אשר פעל שנים רבות בחלל הריק שנתהווה לאחר הנסיגה האשורית מן הארץ, והצליח להרחיב מאוד את היקף ממלכתו. להשקפה זו גוונים רבים, הן בנוגע לתאריך השחרור מעולה של אשור, הן באשר להיקף השטחים שכבש וסיפח לממלכתו והן בנוגע ליחסיו עם מצרים. למסקנות שאליהן הגענו בדבר היקפה המצומצם של ממלכת יהודה בימי יאשיהו, נודעת חשיבות רבה גם להערכת הישגיו, ובמידה רבה מתנגשות מסקנות אלה במוסכמות המקובלות לגבי דברי ימיו. יש לנסות ולבחון את המקורות הנוגעים לתקופתו ולפועלו, כדי לראות כיצד הם משתלבים בממצא שעלה מניתוח רשימות הערים.

99 לחפירות בתל עירא, ראה: י' בית־אריה, 'תל עירא – עיר מצורה מימי מלכי יהודה', קדמוניות, יח (תשמ"ה), עמ' 17–25; א' בירן, 'תל עירא', שם, עמ' 25–28. לזיהוי האתר, ראה: א"פ רייני, 'ראמת נגב, רמות נגב', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ז, טורים 298–299; A. Lemaire, 'L'ostracon "Ram Negeb" et la topographie historique du Négeb', *Semitica*, XXIII (1973), pp. 21–22; N. Na'aman, 'The Inheritance of the Sons of Simeon', *ZDPV*, XCVI (1980), p. 146, with earlier literature in note 48

בפתח הדיון יש לבחון את תאריך הנסיגה האשורית מן הארץ. במחקר הועלתה לעתים הטענה, שהשלטון האשורי בארץ התמוטט עוד שנים אחדות לפני מותו של אשורבניפל (627 לפנה"ס), וכי בעת עליית יאשיהו לשלטון כבר התרופף מאוד וכמעט שלא הורגש; לפיכך יכול היה יאשיהו לפעול במשך שנים רבות בחלל הריק שנוצר.¹⁰⁰ לפי השקפה זו הביא הלחץ של שבטי הצפון, ובייחוד הסקיתים, שלפי הירודוטוס הגיעו במסעותיהם עד לגבול מצרים, וכן השחיקה בכוחה של אשור עקב המלחמות הממושכות בבבל, בעילם ובערבים (645–652 לפנה"ס), לנסיגה האשורית המוקדמת מן הארץ. כך, דרך משל, טען אפעל שהלוח מגזר משנת 651, שבו חסר שמו של האפונים שכיח בשנה זו, מלמד 'על שיבושים חמורים ביותר במערכת התקשורת והשליטה בארץ-ישראל, ואולי גם בחבלים אחרים שבמערכה של האימפריה האשורית'.¹⁰¹ מרד הערים אוסו ועכו בשנת 644 בקירוב, ומרד מנשה המתואר בספר דברי-הימים (ב לג יא), מעידים לפי השקפה זו על ירידת השלטון האשורי במערב, בתחילת המחצית השנייה של המאה הז', 'ונראה שמכאן ואילך הוא שקע והלך עד שהקיץ עליו הקץ תוך שנים מעטות'.¹⁰² ואולם, בתעודה משנת 649 מגזר מופיע שמו של האפונים שכיח אז, ולפיכך, גם אם היה קושי זמני בתקשורת בשנת 651, אל נכון עקב מרד שמש-שום-אופין בבבל, הרי שהוא תוקן עד מהרה. מרידות בחוף הלבנון פרצו שוב ושוב בימיהם של סנחריב, אסרחדון ואשורבניפל, ומרד אוסו ועכו, שדוכא על ידי אשורבניפל, איננו חורג מכל אלה. בסיפור על מרד מנשה רב הנסתר על הנגלה (רבים סוברים שמרד כזה מעולם לא אירע),¹⁰³ ואם אכן התרחש – הרי שנסתים עד מהרה בהגליית השליט המורד, דבר שוודאי לא מעיד על חולשתה של אשור.

100 זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 13–14, 31–32, 57–58, 62–63; נות (לעיל, הערה 53), עמ' 272–273; גינוברג (לעיל, הערה 76), עמ' 351–353 והערה 19; כוגן (לעיל, הערה 73), עמ' 71; י' אפעל, 'השלטון האשורי בארץ-ישראל', בתוך: א' מלמט (עורך), ימי המלוכה – היסטוריה מדינית (בסידרה ההיסטוריה של עם ישראל), ירושלים תשמ"ב, עמ' 194–195; ח' רביב, 'תולדות יהודה מימי חזקיהו ועד יאשיהו', שם, עמ' 137–138; א' מלמט, 'הרקע ההיסטורי להתנגשות בין יאשיהו לפרעה נכה במגידו', ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 228–229; F. M. Cross and D. N. Freedman, 'Josiah's Revolt against Assyria', *JNES*, XII (1953), pp. 56–58; A. J. Spalinger, 'Psammetichus, King of Egypt: II', *Journal of the American Research Center in Egypt*, XV (1978), pp. 49–51; H. Spieckermann, *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit*, Göttingen 1982, p. 37; B. Halpern, "Brisker Pipes than Poetry": The Development of Israelite Monotheism', in: J. Neusner, B. A. Levine and E. S. Frerichs (eds.), *Judaic Perspectives on Ancient Israel*, Philadelphia 1987, p. 97

101 אפעל (לעיל, הערה 100), עמ' 195.

102 אפעל, שם.

103 י' וולהויון, אקדמות לדברי ימי ישראל (תרגום: י' יבריהו), ב, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 40; R. North, 'Does Archaeology Prove Chronicles?', עמ' 35–37; H. N. Bream et al. (eds.), *Old Testament Studies in Honor of Jacob M. Myers*, Philadelphia 1974, pp. 383–386. לסקירת ההשקפות שהובעו בשאלת מהימנות התיאור על הגליית מנשה ושיבתו, ראה: כוגן (לעיל, הערה 73), עמ' 67, הערה 15; ויליאמסון (לעיל, הערה 77), עמ' 391–393.

כמו כן הועלתה הטענה, שאי־הזכרה של אשור בקשר לרצח אמון מלך יהודה (מלכים ב כא כג–כד), מעידה שכבר באותה עת (640 לפנה"ס) החלה יהודה להשתחרר מעולה.¹⁰⁴ אבל האשורים אינם נזכרים כלל בתיאור דברי ימיהם של מנשה, אמון ויאשיהו, ומתוך הרצף של ספר מלכים צריך הקורא להסיק, שיהודה השתחררה מעולה של אשור בעקבות מרד חזקיהו (ראה להלן). מחבר הספר, שתיאר את פרשת הרצח, התרכז בנושא של חילופי השלטון ועליית נצר מבית דויד על כסא המלוכה, ולא הרחיב בתיאור הרקע למעשה. ייתכן שהאשורים תמכו אז בצעד של אותם חוגים, אשר העלו על כסא המלוכה יורש מבית המלוכה העתיק של יהודה, ומאחר שהאינטרסים שלהם לא נפגעו, הם העדיפו שלא להתערב. אבל באותה מידה ייתכן שהאשורים התערבו בנעשה, אלא שהמחבר, אשר תיאר השתלשלות מאורעות בלא נוכחות אשורית, העלים זאת מידיעתנו. נגד טענות אלה יש להדגיש, שבשנות הארבעים של המאה ה' עדיין שקדו האשורים על הגנת הארץ ופיתוחה. ראה לכך מן הכתוב בעזרא ד ט': 'לאחר תום המסעות נגד בבל (648–652) ועילם (646–647), הגלה אשורבניפל תושבים מאזורים מרוחקים אלה והושיב אותם בפחוות שומרון. זאת ועוד, לאחר שהתפנה אשורבניפל מן המלחמות בדרום האימפריה ובמזרחה, הוא ערך מסע נגד הערבים שישבו בשולי המדבר הסורו־ערבי, היכה בהם והגן על חבלי הספר של סוריה וארץ ישראל.¹⁰⁵ שנה לאחר מכן (644 בקירוב) פעל שוב הצבא האשורי באיזור ודיכא את המרד שפרץ בפחוות צור.¹⁰⁶ ניתן לראות איפוא, שבשנות הארבעים עדיין פעלו האשורים במלוא התנופה בזירה הסורו־ארץ ישראלית, דיכאו את היסודות שסיכנו את שלטונם ודאגו לביטחונה ולשגשוגה. בשנת 639 נכתבה מהדורת האנאלים האחרונה של אשורבניפל, ומאז ועד להופעת הכרוניקה הבבלית המתארת את פרשת המרד בבבל בשנים 627–623, אין לנו תעודות 'היסטוריות' לשחזור דברי ימיה של האימפריה האשורית. מתעודות בבליות ניתן ללמוד שהשנים 627–647 היו שנות רגיעה וצמיחה כלכלית, ונתקיים בהן בבבל שלטון אשורי רצוף ללא הפרעות.¹⁰⁷ בשנים 609–608, לאחר שכבר נפלו כל עריה המרכזיות של אשור

104 כוגן, שם, עמ' 70–71.

105 I. Eph'al, *The Ancient Arabs*, Jerusalem 1982, pp. 157–164.

106 A. L. Oppenheim, in: J. B. Pritchard (ed.), *ANET*, Princeton 1969, p. 300b; H. J. Katzenstein, *The History of Tyre*, Jerusalem 1973, pp. 293–294; J. Elayi, 'Les cités Phéniciennes et l'empire Assyrien à l'époque d'Assurbanipal', *RA*, LXXVII (1983), p. 56; ב' עודד, 'ערי פיניקיה ואשור בימי אסרחדון ואשורבניפל', מחקרים בתולדות ע־ישראל וארץ־ישראל, ג (חיפה תשל"ה), עמ' 42, הערה 55; אפעל (לעיל, הערה 105), עמ' 157. בחפירות שנערכו בתל כיסאן נמצא שבר של לוח הכתוב בכתב היתדות, בסימנים הניא־אשוריים, ובו רישום חלוקת מנות מזון לאנשים ששמותיהם שרדו רק בחלקם. מאחר שעמק עכו סופח על ידי האשורים רק בסוף ימי אסרחדון, ניתן לשער שהנזכרים בלוח הם גולים שהובאו למקום על ידי אשורבניפל. ראה: R. M. Sigris, 'Une tablette cunéiforme de Tell Keisan', *IEJ*, XXXII (1982), pp. 32–35; cf. A. Spycket, 'Le culte du Dieu-Lune à Tell Keisan', *RB*, LXXX (1973), pp. 384–395.

J. A. Brinkman, *Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics, 747–626 B. C.*, Philadelphia 1984, pp. 105–111.

בידיו, ערך נבופלאסר מלך בבל מסעות כיבוש לחבלים שמדרום לממלכת אוּר־טו. ניתן להסיק מכך, שעד לסוף ימיה החזיקה אשור במחוזות הצפוניים של האימפריה, עד לגבולה עם אוררטו.¹⁰⁸ האם עלינו להניח שמצב דברים שונה שרר בחזית הדרומית-מערבית שלה, וכי אשור נסוגה משם עוד לפני כן? התשובה לשאלה זו קשורה לשתי בעיות מרכזיות שנידונו הרבה במחקר: הערכת עדותו של הירודוטוס על פלישה סקיתית לאזורי סוריה וארץ ישראל, ותאריך התפשטותה של מצרים מעבר לחצי האי סיני.

בספרו (א, 103–106) מספר הירודוטוס, שלאחר שניצחו הסקיתים את הקימרים ואת בני מדי, הם המשיכו דרומה למצרים: 'ובבואם לסוריה פלשתינה בא לקראתם פסמתיכוס מלך מצרים ובמתנות ובתחנונים עצר בעדם מלכת הלאה'.¹⁰⁹ בחזרתם שדדו אחדים מהם את מקדש 'אפרודיטי השמימית', ולאחר מכן 'משלו הסקיתים באסיה עשרים ושמונה שנה', עד שהוכו בידי בני מדי בהנהגת פִּיאֶפְסֶרס.

הרבה נכתב על פרשה מופלאה זו של פלישה סקיתית לאסיה ועל שלטונם הממושך בה, ועדיין נשארה סתומה ומעורפלת כשהיתה. מבין הקבוצות ההודו-איראניות הנזכרות בתעודות האשוריות מן המאה ה'ז', ניתן לזהות את הסקיתים עם בני אשגוזה (Ishguza), שמנהיגם פְּרוּטוּתִיאָס זוהה עם פְּרִתְתוּא, בן זמנו של אסרחדון מלך אשור (681–669).¹¹⁰ בנו של פרתתוא, מְדִיס, היה אפוא השליט הסקיתי שניצח את הקימרים ואת בני מדי ומשל באסיה. אבל בין ימי אסרחדון (שבימיו מלך פרוטותיאס) לבין ימי כיאכסרס (שבימיו פעל מְדִיס) מפרידות יותר מחמישים שנה, וקשה ליישב מבחינה כרונולוגית את שני המקורות; זאת ועוד, בימי אשורבניפל, יורשו של אסרחדון, אין לבני אֶשְׁגוּזָה שום תפקיד בהשתלשלות המאורעות. ניתן לקבוע שהמקורות האשוריים אינם תורמים להבהרת התמונה ההיסטורית שצייר הירודוטוס, שלפיה מילאו הסקיתים תפקיד מרכזי בהשתלשלות המאורעות בכל מערב אסיה במחצית השנייה של המאה ה' לפנה"ס.¹¹¹

D. J. Wiseman, *Chronicles of Chaldean Kings (626–556 B. C.) in the British Museum*, 108 London 1961, pp. 19–20, 45–46, 62–65. תעודה שנתגלתה בתרסוס שבקיליקיה מעידה

שבשנת 636 עדיין החזיקו האשוריים בעיר. ראה: A. Goetze, 'Cuneiform Inscriptions from Tarsus', *JAOS*, LIX (1939), p. 16

109 התרגומים מתוך הירודוטוס הם על פי המהדורה העברית של א' שור, כתבי הירודוטוס, א–ב, ירושלים תרצ"ה.

110 לבעיית הזיקה בין הסקיתים לבין בני אשגוזה (וכן אשכנז הנזכר במקרא), ראה: ש"א ליונסטאם, 'אשכנז', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, טורים 762–763, ושם ספרות נוספת; F. Wilke, 'Das Skythenproblem im Jeremiabuch', in: *Alttestamentliche Studien Rudolf Kittel zum 60. Geburtstag Dargebracht*, Leipzig 1913, pp. 230–232; H. Cazelles, 'Sophonie, Jérémie, et les Scythes en Palestine', *RB*, LXXIV (1967), pp. 29–30

111 לניסיונות של החוקרים לתארך את הפעילות הסקיתית ולשחזר את מהלכה, ראה: זמירין (לעיל, הערה 66, עמ' 18–21), R. Labat, 'Kashtariti, Phraorte et les débuts de l'histoire Mède', *Journal Asiatique*, CCXLIX (1961), pp. 1–12; E. Cavaignac, 'À propos du début de l'histoire des Mèdes', *ibid.*, pp. 153–162; M. Cogan and H. Tadmor, 'Gyges and

התיאור של מסע סקיתי עצום ממדים, שסופו בגבול מצרים, וכעבור זמן קצר נסוג ונעלם בצפון בלא שהותיר כל רישום על המרחב שבו עבר לכאורה, איננו מעורר אמון.¹¹² בכל הקשור לדגם הכולל, יש בו קווי דימיון לתיאור פלישתם של ה'חיקסוס' אצל מנתו (יוספוס, נגד אפיון, א, יד), שאף הם הוצגו כבאים 'מארצות המזרח' אל מצרים, ולאחר תקופת שלטון ממושכת נסוגו ממנה ויצאו אל סוריה. יש לזכור, כי חדירתן של קבוצות נזודים מעין אלה משאירה תמיד את רישומה, ומחייבת הן ניתוח כוחה של המעצמה השלטת באיזור והן גל של חורבנות והרס. למפלה אשורית מעין זו ולתוצאותיה הוות האסון אין כל זכר בתעודות או בתרבות החומרית, ונראה שצדקו החוקרים שהטילו ספק בסיפור של הירודוטוס על החדירה הסקיתית לסוריה ולארץ ישראל.¹¹³ אין זה המנמנע, שהסקיתים מילאו תפקיד חשוב במאבקים בין הקבוצות ההודו-איראניות הגדולות שנדדו אז ברחבי מערב אסיה, ואולי גם בהתגבשותה של ממלכת מדי.¹¹⁴ אבל אין בכוחן של התעודות מן המזרח הקדום לאשש ידיעות אלה, והערכתנו את תיאוריו של הירודוטוס תלויה במידה רבה בהערכה הכוללת לגבי מהימנות הידיעות המופיעות בכתביו על המזרח הקדום.¹¹⁵

Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission', *Orientalia*, XLVI (1977), pp. 80–81, n. 26; A. J. Spalinger, 'The Date of the Death of Gyges and Its Historical Implications', *JAOS*, XC VIII (1978), pp. 406–409; idem (above, n. 100), pp. 49–57; A. R. Millard, 'The Scythian Problem', in: J. Ruffle et al. (eds.), *Glimpses of Ancient Egypt. Studies in Honour of H. W. Fairman*, Warminster 1979, pp. 119–122

112 חוקרים לא מעטים ראו בפלישה הסקיתית לחוף פלשת מאורע היסטורי, ואף ניסו לקבוע את זמנו ולשבצו בקונטקסט היסטורי. ראה: H. H. Rowley, 'The Early Prophecies of Jeremiah in Their Setting', *Bulletin of the John Rylands Library*, XLV (1962–1963), pp. 206–212, 3, n. 211, with earlier literature in p. 211, n. 3; א' מלמט, 'לרקע ההיסטורי של שתי נבואות על הגויים', ארץ ישראל, א (תש"י), עמ' 82–84; הנ"ל (לעיל, הערה 100), עמ' 236, הערה 26; ספלינגר (לעיל, הערה 100), עמ' 49–57; מילרד (לעיל, הערה 111), עמ' 119–122. קול (לעיל, הערה 110), עמ' 24–44) הציע לראות בסקיתים הנזכרים אצל הירודוטוס חיל-מצב, אשר נשלח על ידי האשורים לאשדוד כדי להתייצב נגד הפלישה המצרית לחוף פלשת. חיל-מצב זה החזיק מעמד עשרים ותשע שנים (609–638), עד שגורש על ידי נכה ב'. באופן זה הפריד קול בין הסקיתים שפעלו מצפון לאימפריה האשורית לבין אחיהם שסייעו לאשור במאבקה נגד מצרים.

113 וילקה (לעיל, הערה 110), עמ' 225–233; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 301, הערה 35; J. P. Hyatt, 'The Peril from the North in Jeremiah', *JBL*, LIX (1940), pp. 501–502; B. Otzen, *Studien über Deuteriosacharja*, Copenhagen 1964, pp. 92–95; R. P. Vaggione, 'Over All Asia? The Extent of the Scythian Domination in Herodotus', *JBL*, XCII (1973), pp. 523–530; cf. M. Avi-Yonah, 'Scythopolis', *IEJ*, XII (1962), pp. 123–127

114 ראה המאמרים המצוטטים לעיל, בהערה 111. לגבי מקומה של אשור בהתגבשותה של ממלכת מדי, S. C. Brown, 'Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem', *JCS*, XXXVIII (1986), pp. 107–119

115 לבעיית המהימנות ההיסטורית של הידיעות על מסופוטמיה ומצרים המופיעות בכתבי הירודוטוס,

כללו של דבר, דומה ששום גורם לא סילק את אשור מן המרחב הסורו-ארץ ישראלי לפני מות אשורבניפל ופרוץ המרד בבבל בשנת 627.¹¹⁶ דומה שגם המרד שפרץ באשור עם עלייתו של אשור-אֶטֶל־אֵילִנִי לא היה אלא אפיזודה, שאינה שונה ממרידות דומות שהתחוללו בעת חילופי שלטון באשור במאות הח' והו' (למשל, בעת עלייתם של תגלת-פלאסר ג', סרגון ואסרחדון). המשבר העמוק באימפריה האשורית החל רק לאחר שפרץ המרד בבבל, משלא עלה בידי אשור לדכאו בשנים 627–623 למרות ניסיונותיה החוזרים ונשנים; או אז הגיע לשיאו, לאחר פרוץ מלחמת האחים בין אשור-אֶטֶל־אֵילִנִי וסין-שֶׁר־אֶשְׁכּוּן, בשנת 623.¹¹⁷ אין זה מקרה שהרפורמה הפולחנית של יאשיהו החלה שנה לאחר מכן (622), בשנה השמונה-עשרה למלך (מלכים ב כב ג; כג כג), וכי רק בשלב זה חש עצמו בטוח במידה מספקת כדי לערוך טיהור מקיף בממלכה, תוך סילוק הפולחן ה'זר' וריכוז העבודה לה' במקדש בירושלים. אמנם לכאורה החלה הרפורמה כבר בשנה השתיים-עשרה ליאשיהו (דבריי-הימים ב לד ג); אבל כל תיאור הרפורמה בפרק לד איננו מעורר אמון. התאריך הנקוב נוצר באופן מלאכותי, לאור תורת הגמול המיוחדת של מחבר הספר: בהיותו מלך חסיד, חייב היה יאשיהו להפגין את מסירותו לה' מיד עם הגיעו לבגרות ולעצמאות בגיל עשרים, שאם לא כן יוטל בו כתם, שהרי עד הגיעו לגיל עשרים ושש (= שנתו השמונה-עשרה) הוא אפשר קיומה של עבודה זרה בממלכתו ובבירתו.¹¹⁸

- ראה לדוגמה החיבורים הבאים: M. H. de Meulenaere, *Herodotos over de 26ste Dynastie* (II, 147 – III, 15), Leuven 1951; H. Lewy, 'Nitokris-Naq'ā', *JNES*, XI (1952), pp. 264–286; W. Baumgartner, 'Herodotus Babylonische und Assyrische Nachrichten', *Zum Alten Testament und Seiner Umwelt*, Leiden 1959, pp. 282–331; T. W. Africa, 'Herodotus and Diodorus on Egypt', *JNES*, XXII (1963), pp. 254–258; T. S. Brown, 'Herodotus Speculates About Egypt', *American Journal of Philology*, LXXXVI (1965), pp. 60–76; J. A. Wilson, *Herodotus in Egypt*, Leiden 1970; D. Fehling, *Die Quellenangaben bei Herodot: Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin and New York 1971; A. B. Lloyd, *Herodotus Book II, Introduction*, Leiden 1975; O. K. Armayor, 'Did Herodotus Ever Go to Egypt', *Journal of the American Research Center in Egypt*, XV (1978), pp. 59–73; עמ' 50–51, ושם ספרות נוספת בהערה 28.
- 116 לדיון זהיר ושקול בבעיית הנסיגה האשורית מארץ ישראל, ראה לאחרונה: כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 291–293; R. Nelson, 'Realpolitik in Judah (687–609 B. C. E.)', in: W. W. Hallo et al. (eds.), *Scripture in Context*, II, Winona Lake 1983, pp. 177–184. במאמר שנענים על הכרונולוגיה שקבעה החוקרת 631–612 J. Oates, 'Assyrian Chronology', *B. C.*, *Iraq*, XXVII (1965), pp. 135–159.
- 117 אוטס, שם, עמ' 142–143, 148.
- 118 ראה: מ' כוגן, 'שימוש כרונולוגי מכוון בספר דבריי-הימים', ציון, מה (תש"ם), עמ' 169–170; H. Gressmann, 'Josia und das Deuteronomium', *ZAW*, XLII (1924), pp. 313–316; W. Rudolph, *Chronikbücher*, Tübingen 1955, p. 321. חוקרים לא מעטים אימצו את הכרונולוגיה של בעל ספר דבריי-הימים והפכו אותה לאבן-פינה בחיבוריהם. ראה: פרוקש (לעיל, הערה 53), עמ' 20–27; זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 58–65; קרוס ופרידמן (לעיל, הערה 100), עמ' 56–58; ליוור

אחרון לדיון הוא הגורם המצרי. 'ידוע שפסמתיך א' מלך מצרים עלה לשלטון בתמיכה אשורית, וכי האשורים סייעו לו במאבקו בשליטים מן השושלת הנובית (השושלת הכ"ה), אשר ניסו לשוב ולהשתלט על מצרים, ודאגו לשמור על מעמדו הבכיר בקרב נסיכי הדלתה.¹¹⁹ בשנת 656 עלה בידי פסמתיך לאחד את כל מצרים תחת שלטונו ולהדיח את מתחריו מקרב נסיכי הדלתה. בחומר המצרי ובמקורות הקלאסיים אין כל עדות ליריבות בין אשור למצרים.¹²⁰ מצרים נזכרת רק פעם אחת במקורות האשוריים המאוחרים: גוג מלך לוד נאשם בכך ש'שלח את צבאו לעזרת תושמילכי/פישמילכי מלך מצרים, אשר פרק את עוליו'.¹²¹ משלוח הצבא הנזכר אינו אלא משלוח של שכירים מלידיה למצרים, דבר העולה בקנה אחד עם דברי הירודוטוס (ספר ב, 152), שפסמתיך נעזר בשכירים יוניים וקריים, ועם דברי ירמיהו (מו ט) על שירות של לודים בצבא מצרים. דומה שיש לקבוע את השתררות האיבה בין גוג לאשור לאמצע שנות החמישים,¹²² ונראה שבאותו זמן השתחרר פסמתיך מעולה של אשור. על איבה ביחסי אשור ומצרים לא ידוע מאומה ממקורות אשוריים, מצריים או יווניים, ומסתבר שהנסיגה האשורית נעשתה בעקבות הסכם עם פסמתיך, בן-חסותה שהפך לבן-ברית.¹²³

העדות הבאה על יחסי אשור ומצרים היא מזמן מאוחר: בשנת 616 יצא צבא מצרי לעזרתו של סין-שר-אשכון, מלך אשור, שלחם בצבא בבל.¹²⁴ יש לשאול: מתי נכנסו המצרים לאסיה ומאימתי התהדקו היחסים בינם לבין אשור עד כדי כך, שהיו מוכנים לשלוח את צבאם לעזרת בת-בריתם הלחוצה? לשאלות אלה אין תשובות חד-משמעיות,

T. Oestreicher, *Das*; 309–307 עמ' (לעיל, הערה 5), אהרוני (420–418 טורים 66), טורים 420–418; Gütersloh 1923, pp. 60–65; A. Jepsen, 'Die Reform des deuteronomische Grundgesetz', in: J. Herrmann (ed.), *Festschrift Friedrich Baumgärtel zum 70. Geburtstag*, Erlangen 1959, pp. 104–108

K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 B. C.)*, Warminster 1973, pp. 391–406; A. Spalinger, 'Esarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt', *Orientalia*, XLIII (1974), pp. 316–326; idem, 'Assurbanipal and Egypt: A Source Study', *JAOS*, XCIV (1974), pp. 322–325; idem, 'Psammetichus, King of Egypt: I', *Journal of the American Research Center in Egypt*, XIII (1976), pp. 133–145

120 קיטצ'ן (לעיל, הערה 119), עמ' 399–400, 461–455; ספלינגר, פסמתיך (לעיל, הערה 119), עמ' 142–133. A. Spalinger, 'Psammetichus I', *Lexikon der Ägyptologie*, IV, Wiesbaden 1982, pp. 1164–1169

121 כוגן ותדמור (לעיל, הערה 111), עמ' 79–80.

122 ספלינגר (לעיל, הערה 111), עמ' 409–400; כוגן ותדמור, שם, עמ' 78–79, הערה 25, ועמ' 84.

123 ספלינגר, שם, עמ' 403–402; הנ"ל, פסמתיך (לעיל, הערה 119), עמ' 142; הנ"ל (לעיל, הערה 100), עמ' 51; M. F. Gyles, *Pharaonic Policies and Administration*, 663 to 323 B. C., Chapel Hill 1959, pp. 20–23

124 ויזמן (לעיל, הערה 108), עמ' 13–11, 44, 55–54, שורות 10–11; זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 22–21; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 232–233.

אבל חשוב להדגיש שאין מדובר בכיבוש בכוח הזרוע אלא בניסוגה מוסכמת, כשמצרים תופסת – בהדרגה או תוך זמן קצר – את מקומה של אשור בשטחים שפינתה. מסתבר שהברית בין השתיים התהדקה בייחוד בימי סין־שר־אֶשְׁפון, אשר עלה לשלטון בשנת 622, לאחר שמרד באחיו. הוא היה נכון לשלם מחיר טריטוריאלי כבד במערב כדי להתגבר על הסכנה החמורה שנשקפה לו ולממלכתו בדרום ובמזרח.¹²⁵ אין זה מן הנמנע איפוא, שהברית המחודשת בין אשור למצרים נכרתה בסוף שנות העשרים של המאה הז', וכי רק אז נסוגה אשור מן השטחים שמעבר לפרת ומצרים תפסה את מקומה.

הירודוטוס מספר שפסמתיך צר על אשדוד (Azotus) במשך עשרים ותשע שנים, עד שלכד אותה (ספר ב', 157). תדמור ניסה להאחז בכתוב זה ולפרשו כאילו נערך המצור בשנה העשרים ותשע לפסמתיך ואז נפלה העיר. מכאן הוא הסיק שאשור נסוגה מפלשת עוד לפני שנת 635 לפנה"ס, שהיא השנה העשרים ותשע למלך.¹²⁶ אבל השערה זו אינה עולה בקנה אחד עם כוונת דבריו של הירודוטוס ('מבין כל הערים עצרה כוח במצור, לפי ידיעותינו, אשדוד זו, הזמן הרב ביותר'). דומה שצדקו החוקרים שקשרו את עשרים ותשע השנים הנזכרות עם דברי הירודוטוס (ספר א', 106) על עשרים ושמונה שנות השלטון הסקיתי באסיה.¹²⁷ מסתבר שעשרים ותשע שנות המצור צמחו כתוצאה מספקולציה כרונולוגית של הירודוטוס: המצור החל לפי חישוביו בעת שפסמתיך יצא לקראת הסקיתים לחוף פלשת ושידל אותם לסגת (ספר א', 105), ונסתיים מיד לאחר שהללו הוכו בידי בני מדי מקץ עשרים ושמונה שנים ובא הקץ לשלטונם באסיה. יש לקבוע, שאין מדובר בתאריך המאפשר קביעה כרונולוגית מדויקת, וכי הירודוטוס ביקש לציין שאשדוד נכבשה לאחר שהסקיתים הוכו על ידי כיאכסרס, היינו סמוך לסוף המאה הז' לפנה"ס.

לסיכום, דומה ששום גורם לא סיכן את האחיזה האשורית במרחב הסורו־ארץ־ישראלי עד למות אשורבניפל ופרוץ המרד בבבל, בשנות העשרים של המאה הז'. שלטונה של אשור נמשך איפוא עד לשנים מאוחרות אלה גם בתחומי ארץ ישראל. אין זה מן הנמנע, שמצרים השיגה אחיזה בחוף פלשת עוד קודם לכן, אבל הדבר לא ניתן להוכחה. אף איננו יודעים אם מצרים נאלצה לכבוש מקצת מן המקומות שפינתה אשור, שהרי אין להוציא מכלל אפשרות שפרצו מרידות והיתה התנגדות (דוגמת זו של אשדוד) בשלב הקריטי של חילופי השלטון. הנסיגה האשורית נעשתה בעיקרה בתיאום עם מצרים, שמכל הבחינות

125 אוטס (לעיל, הערה 116), עמ' 146–158; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 232–233, והספרות המנויה בהערה 21. לתשומת לב ראוייה התעודה שנתפרסמה לאחרונה, ובה מעין הכרות מלחמה של מלך בבלי – ככל הנראה נבופלאסר – על מלך אשור, אל נכון אשור־אטל־אילני או סין־שר־אשכון. ראה: P. Gerardi, 'Declaring War in Mesopotamia', *AfO*, XXXIII (1986), pp. 30–38
126 H. Tadmor, 'Philistia Under Assyrian Rule', *BA*, XXIX (1966), pp. 101–102; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 300; ראה גם: מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 232–231 והערה 18.
127 וילקה (לעיל, הערה 110), עמ' 229; קזל (לעיל, הערה 110), עמ' 24–27, 38–39, 44; גיילס (לעיל, הערה 123), עמ' 22–23; דה מאילנייר (לעיל, הערה 115), עמ' 30–33.

יכולה להחשב למעין 'מדינה יורשת' (successor state) לשטחים שפינתה אשור.¹²⁸ ניתן איפוא לקבוע, שיאשיהו היה ואסאל לאשור במחצית הראשונה של תקופת שלטונו, וכי גם לאחר שהשתחרר מעולה של אשור הפך, לפחות להלכה, לוואסאל של מצרים. אבל ידיה של מצרים היו כבולות בשעה זו, הן משום שחייבת היתה להבטיח את שליטתה בנתיבי התחבורה היבשתיים ובנתיבי השיט שנפלו לידיה, והן משום התחייבותה לסייע לאשור בתמורה לשטחים שקיבלה ממערב לפרת.¹²⁹ אף אין לשכוח את מסורת השלטון המצרית מתקופת הממלכה החדשה – שאז הושם דגש עיקרי על שלטון בחבלי העמקים והחוף, בעוד שלאיוור ההר נודעה רק חשיבות משנית. מצב דברים זה הקנה ליאשיהו מידה לא מבוטלת של חופש פעולה באזורים הפנימיים של הארץ, ואין ספק שניצל זאת כדי לצבור כוח, ללכד את ממלכתו ולגבשה (הרפורמה הפולחנית מילאה תפקיד מרכזי במסגרת מגמות אלה), ובמידת-מה אף להרחיב את תחום שלטונו.

נראה לי, שמעמדו המשוועבד של יאשיהו במחצית הראשונה של תקופת שלטונו, והכפיפות הפורמלית במחציתה השנייה, עשויים להסביר את אופן הצגת היחסים של ממלכת יהודה עם אשור ומצרים אצל בעל ספר מלכים. לפי התיאור בספר, השתחררה יהודה מעולה של אשור לאחר מסע סנחריב, ושבה ונשתעבדה למצרים רק עם מות יאשיהו. הצגת דברים יוצאת דופן זו, השונה כל כך מן המציאות ההיסטורית במאה זו, באה, בין היתר, להעלים את העובדה שיאשיהו, השליט שלא היה כמוהו לנאמנות לה' ולעשיית הטוב בעיניו (מלכים ב כג כה), היה כפוף רוב ימיו לשליטים זרים, כפיפות שלפי התפיסה הדוֹיטְרוֹנוֹמִיסטִית נתפסה כעונש על חטא.¹³⁰ הסלקציה בחומר אפשרה למחבר להציג תמונת עבר שונה. וכך מצטייר יאשיהו כשליט שפעל כל ימיו בלי תכתיבים מבחוץ, ושיכול היה לבצע את הרפורמה הנדרשת לכל פרטיה בלא התערבות גורם זר (לדיון משלים בנושא זה ראה בפרק הסיכום).

ז. היקף התפשטותו של יאשיהו בצפון הארץ

בפתח הדיון בהיקף כיבושיו של יאשיהו, יש לעמוד על ההבחנה בין תחום הממלכה גופה לבין שטחי הכיבוש שמחוץ לגבולותיה. אף שלא ניתן לקבוע בביטחה מה היה ייעודה

128 ראה הספרות המנויה בהערות 119, 123; נאמן (לעיל, הערה 54), עמ' 11–12. למונח 'מדינה יורשת', הלקוח מן המשפט הבינלאומי, ראה: א' מלמט, 'ממלכת דוד ושלמה ויחסיה עם מצרים – מעצמה בהתהוותה', ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 177, והספרות המנויה בהערה 20.

129 על חשיבותה של התחבורה היבשתית, ראה: י' מילגרום, 'האם השתלט יאשיהו על מגידו?', בית מקרא, טז [מד] (תשל"א), עמ' 23–27; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 234, 240–241. על התחבורה הימית, ראה להלן, הערות 176–179.

130 לזיקה האסוציאטיבית שבין חטאי אחז לבין השתעבדותה של יהודה לאשור בימיו, השתעבדות שנתפסה כעונש על חטאיו, ראה: מ' כוגן וח' תדמור, 'אחז ותגלת-פלאסר בספר מלכים – כחנים היסטוריוגרפיים', ארץ ישראל, יד (תשל"ח), עמ' 57–58, 60–61; P. R. Ackroyd, 'Historians and Prophets', *Svensk Exegetisk Arsbok*, XXXIII (1968), pp. 25–26.

המקורי של התעודה שבה נרשמו רשימות הערים ושמןה שאב מחבר ספר יהושע את הנתונים לחיבורו, הרי יש להניח שהיא שימשה במינהל הממלכה והיתה בסיס לחובות ולחיובים שהטיל השליט על נתיניו. רשימות ערי יהודה ובנימין משקפות אפוא את השטח שהיה כפוף למינהל הסדיר של הממלכה. בתחום זה נכללה ממלכת יהודה בגבולותיה הישנים, 'מגבע ועד באר-שבע' (מלכים ב כג ח), בתוספת ערים אחדות (ביניהן יריחו, צמרים, בית-אל ועפרה) שנכבשו וצורפו לתחומה. יש לנסות ולקבוע אלו שטחים נוספים כבש יאשיהו עד למותו בשנת 609. בשאלה זו ישנה מחלוקת עמוקה בין החוקרים, והעלו הצעות פיתרון שונות ומגוונות. במסגרת הדיון נפריד בין החזיתות השונות, ונדון בהן בזו אחר זו.

נפתח בחזית המזרחית. במאמר שמעולם לא פורסם, אך צוטט על ידי אחרים, הציע אלט שיאשיהו התפשט לעבר-הירדן המזרחי, וביטוי לתביעות הטריטוראליות שלו על המחוזות הישראליים שם משתקף ברשימות הערים של בני גד וראובן (במדבר לב; יהושע יג). בעקבות זאת אף התפתחה האיבה בין יהויקים בן יאשיהו לבין ממלכות מואב ועמון (מלכים ב כד ב).¹³¹ נות שיער שיאשיהו ניסה להתפשט לעבר-הירדן, וכי המחוז הי"ג בממלכת יאשיהו הקיף שורה של ערים שרשימתן משוקעת כיום ביהושע יג (יז-כ, כז-א).¹³² ואילו גינזברג שיער, שיאשיהו כבש חבלים בעבר-הירדן והתנגש בעקבות זאת בבני עמון.¹³³ אבל לכל ההשערות הללו אין בסיס טקסטואלי מוצק, והן אינן אלא שחזורים מופלגים בלא כל יסוד של ממש.¹³⁴

בהסתמך על מציאותן של רשימות ערים גליליות בספר יהושע (פרק יט), הניח אלט שיאשיהו הגשים את תביעתו על שטחי ממלכת ישראל, כבש את הגליל, שבו נשארה עדיין אוכלוסייה ישראלית ניכרת, וסיפח אותה לתחומו.¹³⁵ מהעדר רשימות ערים לגבי השומרון הוא הסיק, שיאשיהו פסח עליו באופן מכוון, אל-נכון לנוכח מציאותה של אוכלוסייה נוכרית ניכרת בו, והסתפק בהרס בית-אל ובסיפוחה. השערה זו לא זכתה לתמיכה אפילו בין תלמידיו של אלט, ואין בה כל ממש.¹³⁶

במחקר מקובלת בדרך כלל הדעה, שבעקבות הנסיגה האשורית כבש יאשיהו את כל הר שומרון, ויש סוברים שהכליל איזור זה גם בתחומי הרפורמה הפולחנית שערך.¹³⁷ הנחה זו

131 פרוקש (לעיל, הערה 53), עמ' 47-48 ('רשימת ערים בפראיה בבמדבר לב ויהושע יג').

132 M. Noth, 'Studien zu den historisch-geographischen Dokumenten des Josuabuches', ZDPV, LVIII (1935), pp. 252-255; idem, 'Israelitische Stämme zwischen Ammon und Moab', ZAW, LX (1944), pp. 48-57.

133 גינזברג (לעיל, הערה 76), עמ' 362-363; ראה גם אהרוני (לעיל, הערה 5), עמ' 310.

134 לביקורת על השערות אלה, ראה: זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 90; ליוור (לעיל, הערה 66), טורים 420-421; קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 348-349.

135 A. Alt, 'Eine galiläische Ortsliste in Jos 19.', ZAW, XLV (1927), pp. 58-81.

136 פרוקש (לעיל, הערה 53, עמ' 46-47) צידד בהשערה זו; אבל נות (לעיל, הערה 132, עמ' 215-230) דחה אותה. ראה: קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 341-345.

137 ראה לדוגמה: זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 63-64; מילגרום (לעיל, הערה 129), עמ' 26-27; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 230.

נסמכת על הכתוב במלכים ב כג יט: 'וגם את כל בתי הבמות אשר בערי שמרון אשר עשו מלכי ישראל להכעיס הסיר יאשיהו ויעש להם ככל המעשים אשר עשה בבית־אל'. אבל דומה שפסוקים יט–כ (נכון יותר, כל החטיבה טז–כ) אינם אלא הרחבה מאוחרת, אשר נכתבה בידי סופר שעיבד את התיאור על הכחדת המזבח בבית־אל (פסוקים טו–טז).¹³⁸ ניתן להניח, שיאשיהו יכול היה אז לפעול באין מפריע בפחוות שומרון, כיוון שבעקבות ההגליות האשוריות הרבות איבדה שומרון במידה רבה את זהותה הלאומית הקודמת, ולאחר הנסיגה האשורית לא נותר בה כוח שיכול היה להתמודד עמו. אף אין זה מן הנמנע, שניסה לעקור מתוכה את הפולחן האשורי, פולחן שנהג בכל הפחוות האשוריות והיה אחד הגורמים החשובים בליכודן ובגיבושן לחטיבה אחת.¹³⁹ אבל יש להטיל ספק בהנחה, שיאשיהו ערך בשומרון רפורמה הדומה לזו שערך ביהודה ובירושלים, ושבעקבותיה הוכחדו בה כל מרכזי הפולחן המקומיים. לרוע המזל אין כל דרך להגיע למסקנות ודאיות בשאלות אלה, משום שאיננו יודעים מה היו המקורות שעמדו לנגד עיניו של הסופר שחיבר את התיאור בפסוקים יט–כ: האם פיתח את סיפור הרפורמה בבית־אל והרחיבו בלא מקורות נוספים, או שנמצאו לו כתובים נוספים על ימי יאשיהו.

בעיית היקף פעולתו של יאשיהו בשומרון ומידת התבססותו באיזור קשורה בשתי שאלות נוספות: (א) האם הרחיב את השפעתו גם לאיזור הגליל? (ב) מה היו הנסיבות שהביאו למותו במגידו? לשאלה השנייה נקדיש פרק מיוחד, וכאן נעסוק רק בראשונה. חוקרים לא מעטים נשענו על הכתוב בספר דברי־הימים ב (לז ו–ז, לג), כדי לטעון שבהתפשטותו הגיע יאשיהו עד לגליל ואף הכלילו בתחום הרפורמה הפולחנית שערך.¹⁴⁰ מכאן מקורה של ההשקפה המופלגת, שליאשיהו היו תביעות ממשיות על כל שטחה של ממלכת ישראל, וכי הוא ניסה לשקם להלכה ולמעשה את מלכות דויד בכל חבלי ארץ ישראל עד לקצה גבולה.¹⁴¹ לשם הדגמה נצטט מתוך הדברים שכתב קרוס בספרו:

הוא (יאשיהו) ניסה לשקם את האימפריה של דויד בכל הפרטים. הפולחן רוכז בהתאם לחוק

138 ולטן (לעיל, הערה 53), עמ' 163, ושם ספרות נוספת בהערה 21; א' רופא, סיפורי הנביאים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148–145; ספיקרמן (לעיל, הערה 100), עמ' 116–119, 428–427; G. S. Ogden, 'The Northern Extent of Josiah's Reforms', *Australian Biblical Review*, XXVI (1978), pp. 31–33

139 לגבי מקומו של הפולחן האשורי בגיבושן של הפחוות החדשות, ראה: כוגן (לעיל, הערה 73), עמ' 55–49.

140 זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 90; קרוס ופרידמן (לעיל, הערה 100), עמ' 57–58; ליוור (לעיל, הערה 66), טור 421; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 75–76; אהרונן (לעיל, הערה 5), עמ' 309–310; ח' תדמור, 'ימי הבית הראשון ושיבת ציון', בתוך: ח"ה בן־ששון (עורך), תולדות עם ישראל, א, תל־אביב תשכ"ט, עמ' 147–149; נות (לעיל, הערה 53), עמ' 274, 278.

141 פרוקש (לעיל, הערה 53), עמ' 48; זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 63, 97; גינזברג (לעיל, הערה 76), עמ' 362; קרוס ופרידמן (לעיל, הערה 100), עמ' 56; נות (לעיל, הערה 53), עמ' 274; אהרונן (לעיל, הערה 5), עמ' 310. ההנחה שיאשיהו ניסה להקים את הממלכה הגדולה של דויד במלוא היקפה, מופיעה כתיזה מרכזית בספרו של אוצן (לעיל, הערה 113), עמ' 62–123.

הקדום של המקדש והפסח נחגג כפי שלא נעשה 'מימי השופטים'. הסיפור על חידוש הברית ותחיית האימפריה של דויד על ידי הסיפוח המחודש של ממלכת הצפון מסופר באריכות שכמוה לא נמסר על המפעלות של מלכים 'ראויים' אחרים לאחר דויד.¹⁴²

אבל שחזורים אלה נשענים על יסודות רעועים, והצגת רפורמה פולחנית, שהקיפה את כל חבלי ארץ ישראל המערבית, היא פרי תיאור מגמתי ומכוון של בעל דברי-הימים, לאור תפיסתו המיוחדת את פרק הזמן האחרון בתולדות ממלכות יהודה וישראל, מאז ימי חזקיהו ועד לחורבן.¹⁴³ מניחות המסופר בספר דברי-הימים ניתן ללמוד על ההיסטוריוגרפיה המיוחדת של מחברו, אבל אין להישען על חומר זה לתיאור ימי יאשיהו. לא מן הנמנע כמובן, שנפילתה של אשור עוררה תקוות ומאוויים לחידוש ימים קדם; אבל תקוות ומאוויים לחוד ומציאות היסטורית לחוד, ואין כל סימוכין להנחה, שיאשיהו ניסה לכבוש את כל חבלי הצפון ולהשליט את הרפורמה בכל אזורי ארץ ישראל.

לסיכום, בהחלט ייתכן שיאשיהו התפשט להר שומרון, אף שהידיעות על כך אינן ברורות דיין ואין דרך לקבוע מה היה ההיקף הממשי של פעולתו באיזור. אבל התפשטותו ודאי לא חרגה צפונה לחבל ההר, ואין כל יסוד להנחה שהגליל נכלל אף הוא בתחום ממלכתו.

ה. היקף התפשטותו של יאשיהו במערב ויחסיו עם מצרים

לאור ההנחה שרשימת ערי דן (יהושע יט מא–מו) שייכת לתעודה המקורית של רשימת הערים, הניח אלט שיאשיהו כבש את איזור השפלה הצפונית עד לתחום יפו וסיפחו לממלכתו.¹⁴⁴ מאז ימי דויד שלטו בחבל זה ממלכות ששכנו מחוץ לו, וכשהתעצם יאשיהו, הוא כבש אותו ואת ממלכת עקרון שבשכנותו. סמך לטענתו מצא אלט ברשימת עולי בבל (עזרא ב לג; נחמיה ז לו), שבה נזכרים אנשים מלוד, מחדיד ומאוננו. לדעתו נכללו יישובים אלה בתחום ממלכת יהודה, מאז שנכבשו על ידי יאשיהו ועד לחורבן הממלכה, ולאחר החורבן הוגלו תושביהן בידי הבבלים.¹⁴⁵

ההנחה שרשימת ערי דן משקפת את התפשטותו של יאשיהו למערב, לא נתקבלה בדרך כלל במחקר (ראה לעיל, פרק א); אבל ברשימת עולי בבל ראו חוקרים עדות להרחבת הממלכה במערב.¹⁴⁶ השקפה זו זכתה לחיזוק רב עם חשיפתו של מצד חשביהו, אתר

F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge, Mass. 1973, p. 283 142

H. G. M. Williamson, *Israel in the Books of Chronicles*, Cambridge 1977, pp. 119–131 143

ראה גם: שרה יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראית, ירושלים תשל"ז, עמ' 254–255, 282–284; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 230.

אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 109–111, 115. 144

אלט, שם, עמ' 110–111. 145

ליזור (לעיל, הערה 66), טור 420; זמירין (לעיל, הערה 66), עמ' 97; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 77. 146

השוכן בצפון פלשת, סמוך ליבנה-ים.¹⁴⁷ באתר נמצאו אוסטרקונים הכתובים בכתב העברי ובלשון הקרובה לעברית מקראית, וכן מספר שמות יהויסטיים (הושעיהו, חשביהו, עבדיהו). לאור זאת, הניחו החוקרים שהוא נבנה בידי יאשיהו, בעת שהשתלט על רצועת החוף שמדרום ליפו, וממצא זה הוצג כהוכחה ניצחת לטענה שיאשיהו כבש שטחים רחבים בשפלה הצפונית ועד לחוף הים.¹⁴⁸

האומנם נבנה מצד חשביהו בידי מלך יהודה? נראה לי שיש לפרש את העובדות באופן שונה מזה שבו הן נתפרשו עד כה. ראשית יש להדגיש, שלתוכנית המצודה אין אח ורע בין כל המצודות שנחשפו עד כה ביהודה, ומסתבר שיש לבקש את מקורה במקום אחר. באתר נתגלו כמויות גדולות מאוד של כלי חרס מטיפוס יווני-מזרחי, שמקורם באיים המזרחיים של יוון ובאסיה הקטנה, והם מעידים על נוכחותם של שכירים ממוצא מערבי במקום. ראוי להדגיש, כי באתרים אחרים בארץ נמצאו רק שברים בודדים של קירמיקה כזו, ומדובר בממצא יוצא דופן.¹⁴⁹ אין עדות לכך ששכירים ממוצא מערבי שירתו בתקופה זו בצבא יהודה, וההנחה שיאשיהו גייס שכירים כאלה לצבאו נשענת במידה רבה על פירוש הממצאים ממצד חשביהו.¹⁵⁰ לעומת זאת ישנן עדויות ברורות לכך, ששכירים מאסיה הקטנה שירתו בצבא המצרי, ואף ישבו במצודות שנבנו בתחומה. במהדורת האנאליס של אשורבניפל נאשם גוג מלך לידיה כי שלח את צבאו לעזרת פסמתיך מלך מצרים (השווה: ירמיה מו ט), וזוהי עדות בת הזמן (אמצע המאה ה-7) לשירותם של שכירים ממערב אנטוליה בצבא המצרי.¹⁵¹ הירודוטוס (ספר ב, 152) מספר שפסמתיך השתלט על מצרים

147 לפירות באתר, ראה: י' נוה, 'מצד חשביהו', בתוך: ב' מזר (עורך), אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 373-374, ושם ספרות נוספת: ר' רייך, 'מצד חשביהו', חדשות ארכיאולוגיות, פח (תשמ"ו), עמ' 15-16.

148 י' נוה, 'כתובות עבריות במצד חשביהו', ידיעות, כה (תשכ"א), עמ' 126-127; הנ"ל (לעיל, הערה 147), עמ' 373; תדמור (לעיל, הערה 126), עמ' 102; ולטן (לעיל, הערה 53), עמ' 66, 100-102; סטרנגה (לעיל, הערה 5), עמ' 134-139; מ' דותן, 'אשדוד: שבע עונות חפירה', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 12; אהרונ' (לעיל, הערה 5), עמ' 242, 309; ח' רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה, עמ' 52-53; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 230-231, 240-241; ספיקרמן (לעיל, הערה 100), עמ' 145; ע' מזר (לעיל, הערה 97), עמ' 321; י' ידן וש' גבע, 'ערי הנגב ויהודה על רקע זמנו של ירמיהו (סקירה ארכיאולוגית)', בתוך: י' הופמן (עורך), אנציקלופדיה עולם התנ"ך - ירמיהו, הוצאת רביבים 1983, עמ' 247-255.

149 לתפוצת כלי החרס היווניים-מזרחיים בארץ, ראה: א' שטרן, התרבויות החומריות של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית (538-332 לפנה"ס), ירושלים תשל"ג, עמ' 284-285; בירן (לעיל, הערה 99), עמ' 27.

150 בתעודות שנמצאו בערד נזכרים תדיר ה'כתים'. אהרונ' (לעיל, הערה 79, עמ' 12-13, 114) ראה בהם 'שכירים ממוצא יווני או קיפרוסי ששירתו בצבא יהודה, אולי בייחוד בחילות-מצב שבמצודות המרוחקות'. הוא אף הצביע על הקשר לממצא ממצד חשביהו, המעיד לדעתו על כך 'שבמקום חנו שכירים יווניים בשירותו של יאשיהו'. השערה זו הועלתה על ידי אהרונ' כבר בפרסום המקורי של האוסטרקונים. ראה: 'כתובות עבריות מתל ערד', ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 35 והערה 9.

151 ראה לעיל, הערות 121-122.

בעזרת שכירים יוניים וקריים. במקום אחר (ספר ב, 30) מזכיר הירודוטוס שלוש מצודות גבול שאוישו בשכירים יוניים בימיו של פסמתיך: אלפנטיין (יב) נוכח הנובים, דפני (תחפנחס) נוכח הערבים והאשורים, ומִגְדֹּל נוכח הלובים. בחפירות תל דפנה נתגלו עדויות קירמיות ברורות להתיישבותם של שכירים מאסיה הקטנה, כולל קירמיקה יוונית-מזרחית שנעשתה במקום, וכן נתגלו קרטושים של פסמתיך א' בשכבת היסוד, דבר המלמד על תאריך ייסודו של האתר.¹⁵² אתרה של מגדול, אל נכון סֶטְרִטוּפְדָה של הירודוטוס (ספר ב, 152), ששכן סמוך לזרוע הפלוסית של הנילוס, נחשף זה לא מכבר ונמצאו בו כלי חרס יווניים-מזרחיים לצד כלי חרס פיניקיים וארץ ישראלים.¹⁵³ לדעת החופר, הובאה הקירמיקה הלא-מצרית (יוונית-מזרחית, פיניקית וארץ ישראלית) על ידי השכירים הזרים שישבו באתר.

בהקשר זה ראוי לצטט גם את דברי ירמיהו (מד א; מז יד) על ישיבתם של יהודים במגדול, בתחפנחס ובנוף. עדות זו עולה בקנה אחד עם העדות מאלפנטיין (יב), בדבר ישיבתם של שכירים יהודיים במקום,¹⁵⁴ ועם עדויות נוספות על שירותם של פיניקים כשכירים וכחילות-מצב במצרים.¹⁵⁵ ניתן לקבוע, כי בימי השושלת הכ"ו, מאז ימי פסמתיך ואילך, שירתו שכירים מאסיה הקטנה, מפיניקיה ומיהודה בצבא מצרים, לקחו חלק במסעות מלחמה ואף ישבו במצודות שהוקמו על ידי המצרים.¹⁵⁶ לאור זאת יש לשלב ולבחון את הממצא ממצד חשביהו. עמדנו כבר על מציאותם של שכירים ממוצא מערבי במקום. באתר נמצאו אוסטרקונים ובהם שמות יהוויסטיים, אבל לצדם נמצא גם אוסטרקון ובו שם פיניקי מובהק (עם היסוד התיאופורי בעל), שאיננו מצוי ביהודה במאה הז'.¹⁵⁷ מסתבר איפוא, שהמצודה נבנתה על ידי המצרים, אולי לפי תכנון

W. M. F. Petrie, *Tanis. Part II: Nebesheh (Am) and Defenneh (Tahpanhes)*, London 1888; J. Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London 1980, pp. 133–134; E. D. Oren, 'Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta', *BASOR*, CCLVI (1984), pp. 12–13, 37–38

153 אורן, שם, עמ' 7–44; הנ"ל, 'מצודת "מגדול" בצפון-מערב סיני', קדמוניות, י (תשל"ז), עמ' 76–71.

154 ז' בן-יחיים, 'יב', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טורים 437–439; ב' פורטן, 'היהודים במצרים', בתוך: ח' תדמור (עורך), שיבת ציון – ימי שלטון פרס (בסידרה ההיסטוריה של עם ישראל), ירושלים תשמ"ג, עמ' 95–97; B. Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley and Los Angeles 1968, pp. 3–27

155 ה"י קצנשטיין, 'מחנה הצורים' אשר בנוף בארץ מצרים, ארץ ישראל, יד (תשל"ח), עמ' 161–164; אורן (לעיל, הערה 152), עמ' 36, ושם ספרות נוספת.

F. K. Kienitz, *Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*, Berlin 1953, pp. 35–47; דה מאילנייר (לעיל, הערה 115), עמ' 33–43; ספלינגר, פסמתיך (לעיל, הערה 119), עמ' 137–138, ושם ספרות נוספת בעמ' 145–146, הערות 43–30; אורן (לעיל, הערה 152), עמ' 30–38; אוצן (לעיל, הערה 113), עמ' 51–62.

157 י' נוה, 'כתובות עבריות במצד-חשביהו (ב)', ידיעות, כו (תשכ"ג), עמ' 161–163; הנ"ל, 'כתובות כנעניות ועבריות', לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 71–72; למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 268–269. נוה קרא [נ]תצ-בעל, ואילו למיר קרא 'עני-בעל'.

מצרי (ולפיכך כה זרה תוכניתה למבנה של המצודות ביהודה), וישבו בה שכירים ממוצא מעורב – יווני, פיניקי ויהודאי – בדומה למה שראינו באתרים מימי השושלת הסאיטית (הכ"ו) במצרים. נראה כי בעקבות השתלטותם על הארץ לאחר הנסיגה האשורית, חשו המצרים צורך להבטיח את הנתיב המוביל מחוף פלשת לנמל יפו ולצפון הארץ. על כן הם בנו מצודה באתר השוכן בגבול פלשת, והושיבו בה חילות־מצב זרים. וכאן יש לשאול, מהו הרקע לשירותם של בני יהודה במצודה ובשדות של חצר אסם שבשכנותה, ומהי הסיטואציה המשתקפת במכתב התלונה שנתגלה באתר. כדי להשיב על שאלות אלה יש לבחון תחילה את הדרך שבה ניהלו המצרים את מרכזי השלטון שלהם בארצות כבושות. המקור הטוב ביותר לחקר בעיה זו הוא הארכיון מעמארנה, אף שהוא משקף תקופה הקודמת מאות שנים לתקופה הסאיטית. התעודות מעמארנה מלמדות שהמצרים נשענו במידה רבה על הוואסאלים שלהם בכנען לשם ניהול מרכזי השלטון.¹⁵⁸ הללו נדרשו לשרת כחילות־מצב בערים, ולשמור על חומותיהן ושעריהן ועל מתקנים מיוחדים שבתוכן. כמו כן היו חייבים לבצע עבודות חריש וקציר בשדות הסמוכים לערים אלה וכן לשקם נזקים שנגרמו להן. לשם עיבוד הקרקעות גויסו עובדים מערי־ממלכה סמוכות, ולעתים אף מרוחקות, והאחריות על ביצוע המלאכה הוטלה על שכמם של שליטי ערי־הממלכה.¹⁵⁹

התמונה המשתקפת מתעודות עמארנה תואמת היטב לממצא ממצד חשביהו. אף שהותו של חיל־מצב מיהודה במצודה, ושל עובדי עבודת מס (אנגריה) בשדות הסמוכים לה (ראה להלן), מסתברים באופן הטוב ביותר, לאור ההנחה שיהודה היתה כפופה למצרים באותו זמן. לאור זאת ניתן לנסות לשחזר את הסיטואציה המשתקפת במכתב התלונה באופן הבא:¹⁶⁰ קבוצת הקוצרים, ובתוכה המתלונן, עבדו בחצר אסם הסמוכה למצודה. על כל

158 נ' נאמן, 'שלטון ומנהל בתקופת הברונזה המאוחרת', בתוך: 'אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ־ישראל א: התקופות הקדומות, ירושלים 1982, עמ' 195–212; הנ"ל, 'היסטוריה מדינית של ארץ־ישראל בימי השושלות הי"ט–כ"', שם, עמ' 241–251; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1971, pp. 246–255; N. Na'aman, 'Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan', *IEJ*, XXXI (1981), pp. 177–181, 184–185; R. Hachmann, 'Die ägyptische Verwaltung in Syrien während der Amarnazeit', *ZDPV*, XCVIII (1982), pp. 17–49

159 נ' נאמן, 'אדמות המלך בעמק יזרעאל בתקופה הכנענית המאוחרת ובימי בית ראשון', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 140–144.

160 לפירוש האוסטרקון ממצד חשביהו, ראה: נוה (לעיל, הערה 148), עמ' 119–128; רביב (לעיל, הערה 148), עמ' 46–55, ושם ספרות נוספת בעמ' 46–47; למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 259–269, ושם ספרות נוספת בעמ' 259–260; V. Sasson, 'An Unrecognized Juridical Term in the Yabneh-Yam Lawsuit and in an Unnoticed Biblical Parallel', *BASOR*, CCXXXII (1978), pp. 57–63; D. Pardee, 'The Judicial Plea from Mešad Hashavyahu (Yavneh-Yam): A New Philological Study', *Maarav*, I (1978), pp. 33–66; idem, 'A Brief Note on Mešad Hashavyahu Ostrakon, l. 12: W'ML', *BASOR*, CCXXXIX (1980), pp. 47–48; Y. Suzuki, 'A Hebrew Ostrakon from Mešad Hashavyahu: A

עובד הוטל לקצור מכסת שטח מסוימת במשך התקופה שעד לסיום העבודה ('שבת'), ואז לאכסן (לאסם) את הדגן שנקצר. מאחר שהמתלונן לא השלים את מכסתו עד תום המועד, הוא נענש בלקיחת בגדו על ידי הממונה עליו, הושעיהו. כפי שהראו חוקרים, תואם עונש זה דווקא לעובדי עבודת מס, שאינם מקבלים שכר על עבודתם, ואיננו מתאים לעובד בשכר, לאיכר חוכר או למחלק יכול, שאז ניתן לענוש אותם על ידי קיצוץ בשכר או ביבול.¹⁶¹ כחלוף זמן ('זה ימם'), משלא הושב לו בגדו, התלונן הנענש לפני השר שישב במצודה. האחרון היה ודאי ממונה מטעם מלך יהודה על כל המגויסים – אנשי צבא ועובדי עבודת מס כאחד – אשר שירתו באותו איזור. עמדנו על כך שגם בתעודות עמארנה יש עדויות לכך, שהאחריות לביצוע העבודות היתה מוטלת על השליטים הכנעניים. מכאן סמכותו של השר לצוות על הושעיהו להחזיר למתלונן את בגדו.¹⁶²

תאריכם המדויק של האוסטרקונים שנמצאו במצד חשביהו איננו ידוע, ולא ניתן לקבוע אם שייכים לימיו של יאשיהו, שאז הם מעידים על כפיפותו לפסמתיך א', או לימיהם של יהואחז או יהויקים בניו, שהיו ואסאלים של נכה ב'. את חורבנה של המצודה יש לקבוע לשנת 604 לפנה"ס, השנה שבה ערך נבוכדנאצר מסע לחוף פלשת, דחק את המצרים והחריב את העיר אשקלון.¹⁶³

על כפיפותה של יהודה למצרים ניתן ללמוד גם מן הממצאים בערד. בשורה של תעודות שנתגלו באתר מצטווה מפקד המצודה, אלישיב, להעביר כמויות ניכרות של אספקה לבני קבוצה המכונים 'כתים'.¹⁶⁴ אהרונני עמד על כך שהכוונה לשכירים ממוצא יווני או קפרי, אלא שפירש זאת כעדות לשירותם של שכירים אלה בצבא יהודה.¹⁶⁵ אבל מסתבר הרבה יותר שהללו היו שכירים בצבא מצרים, וכי מלך יהודה, שהיה כפוף אז למצרים, חויב להעביר אספקה ליחידות אלה, ודאי בעת שעשו דרכן לאורך בקעת באר-שבע, או בעת

Form-Critical Reinvestigation', *Annual of the Japanese Biblical Institute*, VIII (1982), pp. 3–49; V. Sasson, 'A Matter to be put Right: The Yabneh-Yam Case Continued', *JNSL*, XII (1984), pp. 115–120

161 ש' טלמון, 'הכתובת העברית החדשה מימי יאשיהו', בית מקרא, יא (תשכ"ו), עמ' 3–13; רביב (לעיל, הערה 148), עמ' 53–54; פרדה, תביעה משפטית (לעיל, הערה 160), עמ' 55–57; J. D. Amusin and M. L. Heltzer, 'The Inscription from Meşad Hashavyahu: Complaint of a Reaper of the Seventh Century B. C.', *IEJ*, XIV (1964), pp. 154–157

162 לתואר 'שר' ראה: U. Rüterworden, *Die Beamten der israelitischen Königszeit. Eine Studie zu šr und vergleichbaren Begriffen*, Stuttgart 1985

163 ויומן (לעיל, הערה 108), עמ' 28, 47, 68–69, שורות 18–20; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 257–258, ושם ספרות נוספת.

164 אהרונני (לעיל, הערה 79), אוסטרקונים מס' 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 14, 17. לגבי הכתיים במקרא, ראה: ש"א ליונשטאם, 'כתים', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 394–398, ושם ספרות נוספת.

165 ראה הספרות המנויה בהערה 150; למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 159–161, 229–230, 233; רביב (לעיל, הערה 148), עמ' 58, 67; א' מלמט, 'דמדומי ממלכת יהודה', ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 284.

שחנו במצודות שניקרו בדרך. קשה לקבוע בביטחה את היקפן של יחידות הכתיים, לאור אי־הוודאות באשר לכמות הלחם והיין שצרך חייל ביום, ובשל הספקות באשר לנפח המדויק של מידות־הנפח הנזכרות בתעודות (בת, חומר וכיו"ב); אבל מדובר כנראה ביחידות שמנו עשרות חיילים.¹⁶⁶ משלוח האספקה לשכירי מצרים נעשה בידי מפקד המצודה בערד, ובוודאי גם בידי מפקדי מקומות אחרים, והיה נטל לא מבוטל על שכמ הממלכה.

הממצאים מן המצודה הדרומית בקדש־ברנע מעידים אף הם על שירותם של בני יהודה כחיל־מצב במקום. למצודה שנבנתה במאה ה' צורה מלבנית, חומותיה בנויות קירות כפולים מקבילים, והם מושתתים על גבי מסד רחב.¹⁶⁷ הבעלות המצרית על המקום, בשלב האחרון לקיומה של המצודה, נרמזת לדעתי מהופעתם של אוסטרקונים הכתובים בכתב הייראטי, ועליהם נרשמו ציוני מספרים (מאחד ועד עשרת אלפים) ומידות שונות שרווחו אז באיזור.¹⁶⁸ ייתכן שהללו שימשו בידי תלמידים ממוצא שמי לשם תרגול שיטת הרישום המצרית שנהגה במקום, ומכאן מקורן של המילים השמיות הבודדות המופיעות באוסטרקונים. כלי החרס שנתגלו בחפירה עשויים בחלקם ביד (כלי חרס 'נגביים'), ובחלקם נעשו באובך־יני, והם דומים לכלים שנמצאו באתרים ביהודה ובאיזור החוף. כמו כן נתגלתה גם קרמיקה 'אדומית' צבועה, שמוצאה מדרום ערב־הירדן.¹⁶⁹ אוסטרקונים

166 אהרונז (לעיל, הערה 79), עמ' 15–16, 144–145; למיר (לעיל, הערה 72), עמ' 229–230. למיר (שם, עמ' 159–160) העלה את האפשרות שהכתיים היו סוחרים ממוצא יווני, אך העדיף על פניה את ההנחה שהיו שכירים ממוצא יווני. רייני סבר, שהכתיים היו מובילי שיירות שמוצאם מן העיר כתיון שבקפריסין, ולכן היו פיניקים, ולא יוונים. האספקה ניתנה להם במסגרת חובותיה של ממלכת יהודה כוואסאלית של האימפריה הניאו־בבלית ששלטה אז באיזור. ראה: א"פ רייני, 'ערד בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (תשמ"ז), עמ' 25; Z. Herzog et al., 'The Israelite Fortress at Arad', BASOR, CCLIV (1984), p. 31. ואולם ההשערה על עשרות מובילי שיירות, אשר עברו לאורך בקעת באר־שבע ובשוליה בחסות האימפריה הניאו־בבלית, נראית רחוקה מן הדעת. לאחרונה שיער גרפינקל כי הקרסי, הנזכר באוסטרקון מס' 18 מערד, היה אף הוא ממוצא מערבי. ראה: Y. Garfinkel, 'MLŞ HKRSYM in Phoenician Inscriptions from Cyprus, the QRSY in Arad, HKRSYM in Egypt, and BNY QYRS in the Bible', JNES, XLVII (1988), pp. 27–34.

167 מ' דותן, 'מצודת קדש ברנע', ספר אילת (הכינוס הארצי השמונה־עשר לידעת הארץ), ירושלים תשכ"ג, עמ' 100–117; ר' כהן, 'החפירות בקדש ברנע בשנים 1976–1982', קדמוניות, טז (תשמ"ג), עמ' 2–14, ושם ספרות נוספת בעמ' 14; הנ"ל, 'קדש ברנע', בתוך: ג' גבריצמן ואחרים (עורכים), סיני, ב: סיני – גיאוגרפיה של האדם, תל אביב תשמ"ז, עמ' 655–664.

168 A. Lemaire and P. Vernus, 'Les ostraca paléo-hébreux de Qadesh-Barnéa', *Orientalia*, XLIX (1980), pp. 341–345; idem, 'L'ostrakon paléo-hébreux N°6 de Tell Qudeirat (Qadesh-Barnéa)', in: M. Görg (ed.), *Fontes Atque Pontes. Eine Festgabe für Hellmut Brunner*, Wiesbaden 1983, pp. 302–326.

169 כהן (לעיל, הערה 167), עמ' 12; E. Mazar, 'Edomite Pottery at the End of the Iron Age', *IEJ*, XXXV (1985), p. 264.

נוספים שנתגלו באתר כתובים בכתב האלפביתי. יש להמתין לפרסום מלא של החומר, טרם שניתן יהיה לקבוע דעה מגובשת על קשריו התרבותיים של האתר. בתור 'תיאוריית עבודה' ברצוני להציע, שהמצרים החזיקו במצודת קדש-ברנע בשלב האחרון לקיומה, וכי במקום שירתו חילות-מצב מן הממלכות הוואסאליות, או אולי שכירים שמיים שבאו מן הממלכות שבאיזור.

מדוע בכל זאת לא חרג יאשיהו במערב מעבר לשולי השפלה הצפונית, ולא התפשט לתחומי נחלת דן המקראית? תשובה ברורה לשאלה זו ניתנה במחקר הארכיאולוגי. בחפירות שנערכו בתל מיקנה (עקרון) התברר, שבמאה ה' צמחה במקום עיר גדולה מאוד, ששטחה כמאתיים דונם בקירוב, והיא התבססה בכלכלתה קודם כול על ייצור שמן זית.¹⁷⁰ צמיחתה הפתאומית של עקרון, לאחר תקופת שפל ממושכת שנמשכה כשלוש מאות שנה, מאז נכבשה על ידי דויד, נובעת בלי ספק ממסע סנחריב ליהודה. בעקבות מסע זה חרבו רוב ערי השפלה, וחלק לא מבוטל מן התושבים הוגלו לאשור. מצב דברים זה אפשר לעקרון לתפוס את מקומה של שכנתה החזקה ממזרח, לנצל חלקים משטחיה החקלאיים, להרחיב את תחומה ואת היקף אוכלוסייתה ולפתח את כלכלתה. חולשתה הבולטת של יהודה בגבולה המערבי מאז מסע סנחריב, ועלייתה של עקרון לגדולה, מנעו את יאשיהו מלהתפשט במערב. יש לזכור שלמצרים היו מאז ומעולם אינטרסים בחוף פלשת, ופגיעה באחת הממלכות הפלשתיות החשובות כמוה כפגיעה ישירה באינטרס המצרי. מסיבה זו נפגעו ערי פלשת, בנות חסותה של מצרים, מידי הבבלים, בעת שהללו כבשו את האיזור. תחומה של יהודה בשפלה הצפונית, כפי שהוא משתקף ברשימת הערים בספר יהושע, כלל רק את צרעה ואשתאול, וממערב לו השתרעה הטריטוריה של עקרון, כשתמנע (תל בטש), ובוודאי גם כל נחלת דן המקראית, נכללו בה.¹⁷¹

כיצד יש להסביר את הופעתם של תושבי לוד, חדיד ואונו ברשימת עולי בבל? זכור הציע אלט שמקומות אלה נכללו בממלכת יהודה ערב הכיבוש הבבלי ולאחריה הוגלו תושביהם, והצעה זו זכתה לתמיכה מצד חוקרים נוספים. האומנם עלינו להניח שכל מקום הנזכר ברשימת עולי בבל השתייך לממלכת יהודה בסוף ימי בית ראשון? ושמה הוגלו בני מקומות אלה לבבל, אף שלא נכללו אז בממלכת יהודה, ומאחר שהידקו את קשריהם עם הגולים מיהודה בעת שבתם שם, שבו יחד עמהם בתקופת שיבת ציון?

כדי לנסות לאשש סברה זו יש לבחון בקצרה את רשימות היחס של שבט בנימין.¹⁷² ברשימות אלה נזכר אלפעל, אשר בנה את אונו ולוד (דברי-הימים א ח יב); וכן נזכרים בריעה ושמע 'ראשי האבות ליושבי אילון' (ח יג). יש לשים לב להופעתו של בריעה ברשימות היחס של בנימין. בריעה היתה משפחה אפרתית חשובה (ז כג), אשר התנחלה

S. Gitin and T. Dothan, 'The Rise and Fall of Ekron of the Philistines: Recent Excavations at an Urban Border Site', *BA*, L (1987), pp. 206–222

171 למקומה של תל בטש במערכת הגבולות במאה ה', ראה: נאמן (לעיל, הערה 54), עמ' 14, הערה 21.

172 רודולף (לעיל, הערה 118), עמ' 77–79; קלאי (לעיל, הערה 8), עמ' 38–40; ויליאמסון (לעיל, הערה 77), עמ' 84–85, ושם ספרות נוספת.

בהר אפרים ונמנתה באופן מלאכותי ברשימות היחס של שבט אשר (ז ל-מ). לאחר חורבן ממלכת הצפון נשארו שרידי המשפחה באיזור, ומאחר שמשפחות מבנימין הגרו מערבה וישבו באילון, שהיתה קודם לכן עיר אפרתית, נמנו המשפחות שישבו בעיר, כולל משפחת בריעה, גם ברשימות היחס של שבט בנימין.

נראה לי כי הגירה זו של משפחות מבנימין לאילון, ללוד ולאנו שייכת לתקופת השלום האשורי' (pax Assyriaca) במאה ה'ז, כאשר נפתחו הגבולות והתהדקו הקשרים בין חבלים שבתוך האימפריה ובשוליה.¹⁷³ בתקופה זו נדדו קבוצות מבנימין אל מחוץ לגבולות ממלכת יהודה והתיישבו באזורים שהבטיחו להם פרנסה טובה יותר. בעת הכיבוש הבבלי הוגלו בני מקומות אלה, כמוהם כבני קבוצות רבות אחרות שהיו באיזור, ושעל הנסיבות שהביאו להגלייתם איננו יודעים מאומה.¹⁷⁴ מוצאם מבנימין גרם להם ודאי להדק את קשריהם עם הגולים מבני יהודה שישבו בבבל, ובתקופת שיבת ציון עלו לארץ וישבו למקומותיהם.

נראה לי שרשימות העולים מבבל אינן יכולות לשמש בסיס מוצק לקביעת היקפה של ממלכת יהודה בשנותיה האחרונות. כך, לדוגמה, אין כל דרך לברר, האם נשארה בית-אל בתחום ממלכת יהודה גם לאחר הכיבוש הבבלי, או שמא הוחזרה לפחות שומרון הבבילית. רק בחינה זהירה של כל המקורות מאפשרת לנסות ולקבוע, אילו מקומות נמצאו בתחום ממלכת יהודה ערב ההגליות הבביליות בראשית המאה ה' לפנה"ס, ומהי הזיקה הטריטוריאלית בינם לבין המקומות הנזכרים ברשימת עולי בבל.

ט. הנסיבות שהביאו להמתת יאשיהו בידי פרעה נכה

בדיונים על יחסיה של ממלכת יהודה עם מצרים תופסת מקום חשוב פרשת מותו של יאשיהו ליד מגידו בשנת 609 לפנה"ס. ספרות רבה נכתבה על כך, והחוקרים נחלקו בעיקר בשאלה, האם לתת אמון בגירסת בעל דברי-הימים (ב לה כ-כד), למרות שהיא כה שונה מהתיאור בספר מלכים (ב כג כט-ל).¹⁷⁵ בשנת 609, שהיא השנה הראשונה

173 תארוך ההגירה למערב של בני בנימין לימי יאשיהו עולה בקנה אחד עם התאריכים שהציעו רודולף (לעיל, הערה 118, עמ' 77) וקלאי (לעיל, הערה 8, עמ' 40). לגבי ה'שלום האשורי' ותוצאותיו במישור הכלכלי והיישובי, ראה: נאמן (לעיל, הערה 54), עמ' 8-15.

174 דוגמה נאה להגליה שאיננו יודעים את רקעה, מובאת בדברי יוסף בן מתתיהו משמו של בירוסוס (קדמוניות י', 222: נגד אפיון א, יט): לאחר הניצחון בכרכמיש הובלו לבבל 'שבויי היהודים והפיניקים והסורים והעמים ליד מצרים'. לדיון בקטע זה וברקעו ההיסטורי, ראה: קצנשטיין (לעיל, הערה 106), עמ' 306-307, ושם ספרות נוספת; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 256. על ישיבתו של קבוצות גולים מבני עמים שונים בבבל במאות ה' וה' לפנה"ס מלמדות התעודות שנחשפו בחפירות; אבל רק במקרים מעטים נשמרה עדות היסטורית על עצם ההגליה.

175 ראה דיון מקיף אצל מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 234-241, ושם ספרות נוספת בעמ' 237-238, הערות 31-32; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 300-302; ספיקרמן (לעיל, הערה 100), עמ' C. T. Begg, 'The Death of Josiah in Chronicles: Another View', VT, XXXVII; 153-138

למלכותו, ערך נכה ב' (595–610) מסע לצפון סוריה, במאמץ לסייע לבן-בריתו אשור-אופליט ב', אשר נלחץ קשה בידי בני בבל ומדי ועמד לאבד את אחיזתו האחרונה במערב מסופוטמיה. במחקר מקובלת ההנחה, שבדרכו צפונה עבר נכה עם צבאו בארץ ופגש ביאשיהו ליד מגידו. ובהקשר זה יש להציג שאלה, שעד כה טרם נידונה במידה מספקת: מדוע צריכים היו המלך וצבאו לעבור בארץ בדרכם לצפון סוריה? מדוע לא נהג נכה כמו מלכי מצרים בתקופת הממלכה החדשה, שתדיר הפליגו בספינות עד לחוף הלבנון ומשם יצאו למסעותיהם צפונה, דרך נהר אל-כביר (אלאותרוס), אל נהר האורונטס?¹⁷⁶ באופן זה יכול היה הנקל להחיש את דרכו ולהימנע מלהתיש את צבאו במסע רגלי מפרך מגבול מצרים ועד לזירת הקרב באיזור נהר פרת.

על שלטונה של מצרים בחוף הלבנון בראשית ימיו של נכה מעידה מצבה של פסמתיך א' משנתו החמישים ושתיים (612), שבה נזכר דבר המס שהעלו מלכי פיניקיה למצרים ומינוי מפקח מצרי עליהם.¹⁷⁷ מצבה של פסמתיך א' נתגלתה בארץ; שבר כתובת, אולי מימי מלך זה, נמצא בצור; ומצבה של נכה ב' נמצאה בצידון.¹⁷⁸ בכתובת של נבוכדנאצר מוואדי בריסה נזכר 'האויב הרשע', בלי ספק מלך מצרים, אשר שלט בהר הלבנון, עד אשר נעקר משם על ידי השליט הבבלי.¹⁷⁹ מצרים שלטה איפוא בפיניקיה בשנים שקדמו

(1987), pp. 1–8; H. G. M. Williamson, 'Reliving the Death of Josiah: A Reply to C. T. Begg', *ibid.*, pp. 9–15

176 הלק (לעיל, הערה 158), עמ' 137–156; נ' נאמן, 'עיון טופוגרפי והיסטורי במסעותיו של אמנחותפ ב' לכנען, ארץ ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 258; A. Alt, 'Das Stützpunktsystem der Pharaonen an der phönikischen Küste und im syrischen Binnenland', *ZDPV*, LXVIII (1950), pp. 97–133 (= *KS* [above, n. 1], III, München 1959, pp. 107–140) חוקרים אחדים אכן שיערו כי במסעות קודמים העבירו המצרים את צבאם לסוריה בדרך הים. ראה: זמירין (לעיל, הערה 66, עמ' 100; ליור (לעיל, הערה 66), עמ' 421; קצנשטיין (לעיל, הערה 106), עמ' 301 (איננו מכריע בשאלה); J. Yoyotte, 'Nécho', *Dictionnaire de la Bible*, Supp. VI, Paris 1960, cols. 372, 375 (לעיל, הערה 115), עמ' 60–63; גיילס (לעיל, הערה 123), עמ' 29–30; A. Spalinger, 'The Concept of the Monarchy during the Saite Epoch – An Essay of Synthesis', *Orientalia*, XLVII (1978), pp. 20–21, with earlier literature

177 מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 232; ספלינגר (לעיל, הערה 100), עמ' 55, הערה 27; K. S. Freedy and D. B. Redford, 'The Dates in Ezekiel in Relation to Biblical, Babylonian and Egyptian Sources', *JAOS*, XC (1970), p. 477; A. Spalinger, 'Egypt and Babylonia: A Survey (c. 620 B. C. – 550 B. C.)', *Studien zur Altägyptischen Kultur*, V (1977), pp. 228–229

178 אוצן (לעיל, הערה 113), עמ' 90–91; קצנשטיין (לעיל, הערה 106), עמ' 299, הערה 24, 313 והערה 100.

179 לתרגום הכתובת, ראה: אופנהיים (לעיל, הערה 106), עמ' 307. לדיון בה, ראה: ספלינגר (לעיל, הערה 177), עמ' 227–228, ושם ספרות נוספת בהערות 18–19. מאליו מובן שמצרים שלטה אז בחוף הלבנון ולא מדובר רק בקשרי סחר, כפי שהניח קצנשטיין (שם, עמ' 298–304). ראה: אוצן (לעיל, הערה 113), עמ' 78–95; מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 253, הערה 22; ספלינגר (לעיל, הערה 177), עמ' 227–229.

למסע בשנת 609. אם כן יש לשאול, מדוע לא הפליג המלך בספינות לחוף הלבנון ומשם יצא במסע רגלי, דרך מטהו ברכֶּלָה שעל נהר האורונטס, לעבר צפון סוריה, אלא בחר לעבור דרך ארץ ישראל?

את התשובה לשאלה זו דומה שיש לבקש בחילופי השלטון שהיו אז במצרים. פסמתיך נפטר בין החודשים יולי לספטמבר 610, ושנת 609 היא שנתו הראשונה של יורשו, נכה.¹⁸⁰ הֶלֶק הצביע על כך, שפקידים מצריים נהגו להישבע שבועת נאמנות לפרעה, ומשמת הלה פקעה השבועה והיו חייבים להישבע ליורשו. לאור זאת הוא העלה את הסברה, שגם מלכי כנען בתקופת הממלכה החדשה חייבים היו להישבע שבועת נאמנות לכל שליט חדש, ובכך מצא הסבר להליכתם של כמה ממלכי מצרים לכנען בשנתם הראשונה.¹⁸¹ מסתבר שנכה הגיע לארץ בשנת 609 לאותה מטרה עצמה: להשביע את הוואסאלים שלו בשבועת נאמנות, לאחר שפקעה השבועה הקודמת עם מות אביו. אין איפוא צורך להניח שכל הצבא המצרי עבר אז בארץ בדרכו צפונה, ואף ייתכן שגם נכה הגיע לארץ בספינה בדרכו לחוף הלבנון והתעכב רק לזמן קצר. ניתן לתהות, שמא גם צבא מקרב הוואסאלים גויס בהזדמנות זו וצורף לחיל המשלוח המצרי שהיה בדרכו צפונה. יש לזכור שבתקופת הממלכה החדשה גויס לעתים חיל-עוז מקרב הוואסאלים כדי לסייע לצבא המצרי במלחמותיו.¹⁸² אין זה מן הנמנע שכך היו פני הדברים גם בשנת 609, וכי גם הוואסאלים נצטוו לשלוח יחידות צבא למסע.

על רקע זה יש לבחון מחדש את התיאור המקראי של אירועי שנת 609. תחילה יש לצטט את הכתוב בספר מלכים (ב כג כט): 'בימיו עלה פרעה נכה מלך מצרים על מלך אשור על נהר פרת וילך המלך יאשיהו לקראתו וימיתוהו במגדו כראתו אתו'. הפסוק נפתח במלה 'בימיו', שהיא מלת פתיחה טיפוסית למקור ארכיוני (השווה: מלכים א טז לד; מלכים ב ח כ; כד א).¹⁸³ ובתיאור אין אף שמץ של רמז לקרב. ייתכן איפוא, שיאשיהו התייצב במגידו לפני השליט המצרי, אדוניו, אל נכון כדי להישבע לו שבועת אמונים, ובסיטואציה הקריטית של ערב המסע הראשון של השליט החדש צפונה הוא נחשד באי-נאמנות והומת במקום.¹⁸⁴ מיד לאחר מכן המשיך נכה בדרכו צפונה, וביהודה הומלך יהואחז בן יאשיהו

180 פרידי ורדפורד (לעיל, הערה 177), עמ' 474, והספרות המנויה בהערות 47–48.

181 הלק (לעיל, הערה 158), עמ' 247. לדין מסכם שבועת הנאמנות לשליט המצרי, ראה: ש' אחיטוב, 'על שבועת הנאמנות של מלכי כנען לפרעה', בתוך: י' אבישור ו' בלאו (עורכים), מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א ליונשטאם במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 55–60, ושם ספרות נוספת.

182 נאמן, היבטים כלכליים (לעיל, הערה 158), עמ' 180–181, ושם ספרות נוספת בהערה 46.

183 ספיקרמן (לעיל, הערה 100), עמ' 139; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 96, 291; J. A.

Montgomery, 'Archival Data in the Book of Kings', *JBL*, LIII (1934) p. 49

184 חוקרים אשר דחו את גירסת ספר דברי-הימים, וראו בה מעין מדרש מאוחר שצמח מתוך ניסיון להשלים את החסר בספר מלכים, הציעו שחזורים שונים לפרשת מות יאשיהו. לפי השערה אחת, הוצא יאשיהו להורג משום שתשובותיו לא הניחו את דעתו של השליט המצרי שלפניו עמד לדין (ולק, בהמר); לפי השערה אחרת, יאשיהו החזיק אז במגידו, אלא שבדרך לא ידועה נפל לידי נכה

(כג ל). והנה, אף כי נכשל במסעו נגד בבל ונאלץ לסגת ממסופוטמיה,¹⁸⁵ בכל זאת יכול היה נכה לעשות בממלכת יהודה כבתוך שלו: לאסור את השליט שהתייצב לפניו ברבלה כדי להישבע לו שבועת אמונים וכדי לקבל את אישורו, להמליך מלך אחר לפי בחירתו (יהויקים) ולהטיל מס כבד על הממלכה (כג לא-לה). בעת ביצוע צעדים אלה נשאר נכה ברבלה שבסוריה התיכונה, וככל הידוע לנו לא נזקק לשום אמצעי צבאי כדי לכפות את רצונו. יש בכך כדי לאשש את המסקנה, שעוד בימי יאשיהו היתה יהודה כפופה למצרים, לפחות מבחינה פורמאלית, וכי המתת יאשיהו נועדה להטיל מורא על בני יהודה כדי שימלאו אחר הוראותיו של שליט מצרים.

שמא ניסה יאשיהו לשנות את פני הדברים ולמרוד במצרים, אחר שניהל מדיניות זהירה כל ימיו של פסמתיך, וניצל את חילופי השלטון ואת הסיטואציה הדוחקת של שנת 609 כדי לתקוף את השליט החדש בעת שעבר בארץ? כך אכן סברו חוקרים לא מעטים, אשר דחו את עדותו של ספר מלכים והעדיפו על פניה את הסיפור המפורט בספר דברי-הימים (ב לה כ-כד).¹⁸⁶ לא נוכל להיכנס כאן לניתוח סיפור בעייתי זה, על המגוון הרחב של הדעות שהובעו לגביו ועל הבעיות ההיסטוריוגרפיות המורכבות שהוא מעורר.¹⁸⁷ נראית לי

והומת (נות); או שהחזיק במגידו ויצא לברך את נכה בעוברו, וכך נתפס והומת (פפיפר); ואולי נפגשו כבני ברית בניסיון להגיע להבנה ביניהם, ונכה פעל בדרך בוגדנית והרגו (נלסון). ויש שנמנעו מלהציע פיתרון משלהם לפרשה (פרוסט, כוגן ותדמור). ראה: נות (לעיל, הערה 53), עמ' 279-280; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 66), עמ' 301; נלסון (לעיל, הערה 116), עמ' 186-189; A. C. Welch, 'The Death of Josiah', *ZAW*, XLIII (1925), pp. 255-260; J. Boehmer, 'König Josias Tod', *Archiv für Religionswissenschaft*, XXX (1933), p. 203; G. Pfeifer, 'Die Begegnung zwischen Pharao Necho und König Josia bei Megiddo', *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, XV (1969), pp. 305-306; S. B. Frost, 'The Death of Josiah: A Conspiracy of Silence', *JBL*, LXXXVII (1968), p. 376

185 למסע המצרי לעבר חרן בשנת 609, ראה: ויזמן (לעיל, הערה 108), עמ' 18-19, 45, 62-63, שורות 66-69; A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley 1975, p. 96; 69-66 lines. מהלך המסע: צבא מצרי גדול חצה את נהר פרת ויצא לעבר חרן. בדרכו כבש עיר שבה חנה חיל מצב בבלי (כך יש, לדעתי, להשלים בסוף שורה 67), וחנה על חרן. שורה 69: 'עד חודש אלול תקף את העיר ולא השיג מאומה. [הם פנו] ונסוגו [על עקבותיהם]'. התרגום של ויזמן ושל גרייסון לסוף שורה זו ('אך לא נסוג') מוטעה מעיקרו, ויש לאמץ את השחזור שהציעו הן לוי והן לנדסברגר ובאואר. ראה: J. Lewy, *Forschungen zur alten Geschichte Vorderasiens*, Leipzig 1925, pp. 76-77, l. 69; B. Landsberger and T. Bauer, 'Zu neuer veröffentlichten Geschichtsquellen der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid', *ZA*, XXXVII (1926), p. 88 and n. 2

186 ספיקרמן (לעיל, הערה 100, עמ' 138-153) חורג מכלל זה, משום שמחד גיסא הוא דחה את גירסת ספר דברי-הימים, ומאידך גיסא הניח שיאשיהו נהרג בקרב.

187 ויליאמסון (לעיל, הערה 175, עמ' 9-15) ניסה להוכיח שלנגד עיני בעל ספר דברי-הימים עמד מקור עצמאי, נפרד מספר מלכים, שממנו שאב את תיאורו. הנימוק העיקרי לטענתו: סדר הכתובים בספר דברי-הימים שונה בפרשה זו ממהלך הדברים בספר מלכים, בעוד שבתיאורים אחרים שומר הראשון על סדר הכתובים המופיע באחרון. אבל ייתכן שידו של עורך מאוחר בדבר, והוא שינה את

הדעה, שהתיאור כולו אינו אלא פירוש ספקולטיבי מרחיק לכת של בעל דברי־הימים לתיאור הקצר והסתום בספר מלכים, במאמץ להתאימו לתורת הגמול המיוחדת לו, כל זאת תוך עיבוד תיאור מותם של שני שליטים – אחאב מלך ישראל (מלכים א כב) ואחזיה מלך יהודה (ב ט כז–כח) – שאותם מצא במקור שלו, בספר מלכים.¹⁸⁸ אף חשוב להדגיש, שבהנחה שנערך קרב ליד מגידו ישנם לא מעט קשיים ענייניים. מדוע זה יבחר שליט של ממלכה קטנה להתייצב בפני שליט של מעצמה דווקא בקרב בשדה הפתוח, בנסיבות המקנות לצבא הגדול והחזק את כל היתרונות האפשריים?¹⁸⁹ מדוע זה יתייצב במקום כה מרוחק מממלכתו, מקום שאיננו מקנה לו שום יתרון?¹⁹⁰ ועוד, אם היה יאשיהו שליט כה חזק, עד שהעז להתייצב לקרב בשדה הפתוח נגד מלך מצרים, כיצד זה נכנעה ממלכתו וזמן קצר לאחר מכן כניעה ללא תנאי, ואפשרה לנכה לנהוג בה כבתוך שלו? מדוע לא בטח יהואחז מלך יהודה בערי המבצר שלו ובצבאו, בחבלים שבהם בולטת חולשתו של הצבא המצרי ושיכולים היו להקנות לו יתרון לא מבוטל על פני יריבו, זאת בשעה שמלך מצרים נכשל במסעו צפונה ונלחץ קשות על ידי הבבלים? מדוע התייצב מרצונו ברבילה הרחוקה, אף כי יכול היה לנחש את הצפוי לו מידי מלך מצרים (והשווה ירמיה כב י–יב)? לאור כל השיקולים הללו, מוטב כמדומה להעדיף את העדות הקצרה ונעדרת המגמתיות (הנשענת על מקור ארכיוני) של ספר מלכים, על פני התיאור המפורט והססגוני של ספר

סדר הכתובים בספר מלכים לאחר שזה עובד בידי בעל ספר דברי־הימים, או שלנגד עיני האחרון עמד נוסח שונה של ספר מלכים, שבו נרשמו הפרשיות בסדר אחר (לבעיה זו, ראה: W. E. Lemke, 'The Synoptic Problem of the Chronicler's History', *HTR*, LVIII [1965], pp. 349–363). הטענה לקיומו של מקור עצמאי, שקדם לספר דברי־הימים, אינה מוכיחה כמובן את מהימנותו של מקור היפותטי זה; אבל ספק בעיני אם די בראיות שהביא ויליאמסון כדי לאשש הנחתו על עצם קיומו של מקור מעין זה. ראה גם: M. Augustin, 'The Literary Form of the "Constructed War Chronicle with Theological Interpretation" in the Books of Chronicles', *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies. Panel Sessions Bible Studies and Ancient Near East*, Jerusalem 1988, pp. 133–140.

188 ולץ (לעיל, הערה 184), עמ' 255; ולטן (לעיל, הערה 53), עמ' 164–166.

189 I. Eph'al, 'On Warfare and Military Control in the Ancient Near Eastern Empires: A Research Outline', in: H. Tadmor and M. Weinfeld (eds.), *History, Historiography and Interpretation*, Jerusalem 1983, pp. 91–94.

190 יש להטיל ספק ב'מבנה' רב הקומות שהקימו חוקרים, במאמץ להסביר מדוע זה התייצב יאשיהו לקרב דווקא במגידו הרחוקה. ביסוד 'מבנה' זה נמצאת ההנחה, שמלך יהודה ערך מתקפת פתע על הצבא המצרי שעה שזה היה בדרכו צפונה, לעבר הפרת (מלמט [לעיל, הערה 100], עמ' 234–241). אבל מי שמקבל את עדותו של מחבר הסיפור בספר דברי־הימים (ב לה כ–כד), איננו רשאי להחזיק בחבל בשני קצותיו: לפי התיאור התנהל תחילה משא־ומתן בין הצדדים; לאחר מכן נערכו שני הצבאות זה מול זה, ובהיפתח הקרב נהרג יאשיהו בחץ שנורה על ידי חיל־הרתק המצרי (ממש כפי שאחאב נהרג בסיטואציה דומה מידי הקשתים הארמיים). להנחה על מתקפת פתע ועל הנחתת 'מכת־פתע' על האויב בבקעת מגידו... בטרם יספיק צבא מצרים להתפרס בעמק או למצוא מחסה במצודת־מגידו' (מלמט, שם, עמ' 241), אין כל יסוד בתיאור בספר דברי־הימים.

דברי־הימים, ולהניח שנכה הרג את יאשיהו בעת שהתייצב לפניו, אולי כדי להישבע לו שבועת אמונים. הרקע למעשה אינו ידוע, וכל השערה שנעלה (אי שביעות רצון מהעצמאות שגילה מלך יהודה ושמצאה ביטויה במעשה הרפורמה, פעולתו בשומרון מחוץ לגבולות ממלכתו, סירובו לשלוח צבא כדי לסייע למלך מצרים במסעו) לא תצא מכלל סברה שאינה ניתנת להוכחה.¹⁹¹

י. סיכום: יאשיהו בהיסטוריוגרפיה ובמציאות ההיסטורית

תמונת מלכותו של יאשיהו, כפי שעלתה בדיון זה, רחוקה מרחק רב הן מתיאור דברי ימי כפי שאלה מצטיירים מספר מלכים והן משרטוט תקופתו כפי שזו הוצגה בהיסטוריוגרפיה המודרנית. בניגוד גמור למציאות ההיסטורית, הציג בעל ספר מלכים את מרד חזקיהו באשור כהצלחה מרשימה, והמסע האשורי ליהודה נסתיים כתבוסה ובנסיגה של השליט האשורי לאחר התערבותו הדרמטית של אלוהי ישראל. כדי לאשש תמונה זו בדבר הצלחת המרד, השמיט המחבר מכאן ואילך כל זכר לאשור: הקורא את דברי ימיהם של מנשה, אמון ויאשיהו לא ימצא בהם שום אזכור לשעבוד לאשור, ומתוך הרצף הפנימי בספר מלכים יהיה עליו להסיק, שיהודה נשתעבדה לאשור בימי אחז והשתחררה בימי חזקיהו. באופן זה פטר עצמו בעל ספר מלכים מלתאר את המציאות החיצונית בימי יאשיהו, מציאות שבה היה משועבד למעצמה אחת במשך תקופה ארוכה, ומשזו נסוגה השתעבד – לפחות להלכה – למעצמה אחרת; למותר לציין שמציאות זו לא תאמה לדמותו של המלך החסיד. במקום זה הוא התמקד בענייני הפנים ותיאר בפירוט רב את ביצוע הרפורמה, שבה נעקרו וסולקו כל הפולחנות הזרים ונותר רק הפולחן המקודש לאלוהי ישראל, שהעבודה לו התרכזה במקדש בירושלים. רק בפרשת מותו של יאשיהו שב המספר והזכיר, ובקיצור מכון, את ענייני החוץ של יהודה, ומכאן ואילך תופסות המעצמות והפוליטיקה החיצונית מקום מרכזי בחיבורו. יהודה השתעבדה למצרים, לפי התיאור הדו־טרונומיסטי, בימיו של מלך חוּטא (יהואחז), ממש כפי שבעבר השתעבדה לאשור בימי מלך חוּטא אחר (אחז), ונשתחררה ממנה בימי מלך צדיק (חזקיהו). אין לתמוה שכל מלכי יהודה האחרונים, שהיו משועבדים למעצמות זרות (מצרים ואחריה בבל), תוארו בידי בעל ספר מלכים כעושי הרע בעיני ה', תיאור שספק אם משקף נאמנה את מצב הדברים בימיהם.

את החסר בספר מלכים השלימו חוקרים בחיבוריהם, ועל ריבוי הגוונים בתיאורים אלה עמדנו במהלך הדיון. במחקר מקובל בדרך כלל להניח, שיאשיהו השתחרר מעולה של

191 בהסתמכו על מלכים ב כג כט שיער ייוט (לעיל, הערה 176, טור 380), שמסע נכה בסוף שנת 609 כוון נגד אשור, בת־בריתה הוותיקה של מצרים, וכי אשור־אובליט ב', אחרון מלכי אשור, נהרג במסע זה. ייתכן כמובן שנכה החליט להיפטר ממלך אשור, שאיבד את כל שטחיו ולא היתה בו עוד כל תועלת, והרגו. אבל ודאי אין להניח שאשור, ולא בבל, היתה אז היעד העיקרי למסע המלחמה המצרי.

אשור בשלב מוקדם של מלכותו, כי נהנה משנים רבות של שלטון עצמאי, וכי הרחיב את ממלכתו על פני שטחים רחבים. לא מעט חוקרים אף הרחיקו לכת והניחו ששלט על רוב שטחה של ארץ ישראל, ואף ייחסו לו מגמה של שיקום ממלכת דויד במלוא היקפה. בניגוד לתיאורים אלה ניסיתי להראות, שיאשיהו היה משועבד לאשור בחלק הראשון של מלכותו, ומשנסוגה אשור נכנסה לזירה מצרים, בת־בריתה, וירשה את שטחיה ובמידה לא מבוטלת גם את מעמדה. התמונה של גופים יריבים פרו־אשוריים ופרו־מצריים, אשר פעלו בממלכת יהודה בימי יאשיהו, נראית לי תלושה מן המציאות ונשענת על אנאלוגיה מוטעית למצב הדברים בתקופה מאוחרת, בעת שבבל ומצרים נאבקו על השליטה בארץ ישראל.¹⁹² אשור ומצרים היו בתקופה זו בנות ברית, ולא יריבות, ולכן ניתן אולי לדבר על חוגים לאומיים שקראו להעזה בתחום המדיני, מולחמים שלאור הלקח ממסע סנחריב קראו להתפשרות עם המעצמות ולהימנעות מנקיטת צעדים שיסכנו את שלום הממלכה, אבל בוודאי שלא ניתן לדבר על אוריינטאציות מנוגדות, אשורית ומצרית.

אין לדעת בביטחה אם מצרים השיגה דריסת רגל בפלשת עוד לפני הנסיגה האשורית מן הארץ, אף שאין להוציא זאת מפלל אפשרות. מכל מקום, התמורה העיקרית במצב הדברים באזורנו באה רק לאחר שנכשלה אשור במאמציה לדכא את המרד הבבלי, שהחל לאחר מות אשורבניפל (627), ונמשך בלי הכרעה במשך שנים רבות, ולאחר שפרצה מלחמת האחים בין אשור־אֶטֶל־אֵילֵנִי וסִינ־שֶׁר־אֶשְׁפּוֹן, שנסתיימה בניצחונו של האחרון (622). בעקבות זאת נסוגה אשור מ'עבר הנהר' ומסרה אותו לידי מצרים בתמורה לעזרה צבאית. בשנים שלאחר מכן היתה מצרים עסוקה בביסוס מעמדה באזורים שפנו ובסיוע צבאי לאשור, ולכן זכתה יהודה למידה לא מבוטלת של עצמאות, אף כי מבחינה פורמלית היתה כפופה למצרים. יאשיהו ניצל זאת כדי לערוך רפורמה מקפת בממלכתו, שבמרכזה העמיד את סילוק הפולחן ה'נוכרי' ואת ריכוז הפולחן בירושלים. ההתעוררות הלאומית, שהקיפה חוגים רחבים בממלכה, סייעה לו לממש את רצונו, כנגד חוגי המתנגדים, שבוודאי עשו הכול כדי למנוע את ביצוע הרפורמה. זמן מה לאחר מכן התפשט יאשיהו צפונה ולכד את בית־אל, מרכז הפולחן שהתחרה בירושלים כל ימי הממלכה המפולגת, הרס את אתר הפולחן וסיפח אותה לממלכתו. אין זה מן הנמנע שיאשיהו הרחיב שליטתו גם לאזור השומרון, ששכן מחוץ לתחום האינטרסים המיידיים של מצרים, ושלא היה בו גוף מגובש שיכול היה ליטול את השלטון ולרכז כוח עצמאי לאחר הנסיגה האשורית (ראה: דברים יב כ; יט ח). היקף פעולתו של יאשיהו בשומרון איננו ידוע, אבל בוודאי שהוא לא העז לספח אותו לנוכח התגובה המצרית הצפויה על מעשה כזה. אולי הוא חשש גם מהרכב האתני המגוון של האוכלוסייה שישבה בחבל ההר לאחר ההגליית

192 מלמט (לעיל, הערה 100), עמ' 229; הנ"ל (לעיל, הערה 165), עמ' 250–252; קול (לעיל, הערה 110), עמ' 92; J. Milgrom, 'The Date of Jeremiah, Chapter 2', *JNES*, XIV (1955), pp. 65–67. לביקורת התפיסה של מדיניות 'פרו־אשורית' או 'אנטי־אשורית' אצל מלכי יהודה (מנשה, אמן ויאשיהו), ראה: נלסון (לעיל, הערה 116), עמ' 177–183.

האשוריות, שלא ניתן היה לבולל אותה על נקלה בממלכתו. למערב לא יכול היה יאשיהו להתפשט בגלל סכנת העימות עם מצרים ומשום התעצמותה והתרחבותה של עקרון, שכנתו, שהפכה מִצֵּין מדינת חיץ בין איזור החוף לממלכת יהודה.

תחום ממלכת יהודה בימי יאשיהו משתקף היטב ברשימות הערים של יהודה ובנימין בספר יהושע. רשימות אלה נידונו בפירוט רב בחלקו הראשון של המאמר, והמסקנות באשר למשמעותן ולומנן הן נקודת המוצא לכל הדיונים בחלקו השני של המאמר. ידיעותינו על ימי יאשיהו מתוך התיאורים בספרי מלכים ודברי־הימים הן דלות להפיתע ואינן מאפשרות לקבוע את היקף ממלכתו, ובוודאי לא את עוצמתה ואת כוחה הכלכלי. תארוך רשימות הערים לימי יאשיהו, ושילובו של התאריך עם הנתונים הארכיאולוגיים על היקף היישוב ביהודה במאה ה' ועל תפרוסתו וכוחו, הם הנתונים את נקודת האחיזה החיונית כל כך לדיון.

צירופם של הנתונים הטקסטואליים והארכיאולוגיים מאפשר לקבוע כי בכל הנוגע להיקף גבולותיה, עוצמתה היישובית וכוחה הכלכלי נפלה ממלכת יאשיהו במידה לא מבוטלת מהממלכה שנתקיימה במאה ה' לפנה"ס. תוצאותיו ההרסניות של מסע סנחריב ניכרו היטב אפילו בסוף ימי יאשיהו, כמעט מאה שנה לאחר תום המסע, ולא מעט אתרים שחרבו בשנת 701 ושתושביהם הוגלו או מהארץ לא נושבו עוד. תקופת 'השלום האשורי' אפשרה ליהודה להתאושש בהדרגה, לשקם חלק מיישוביה ולחזק את כלכלתה.¹⁹³ אבל לא רק יהודה נהנתה מתקופת השקט והשגשוג הכלכלי אלא גם שכנותיה ממזרח וממערב, ולהתעצמותן עתידה להיות השפעה לא מבוטלת על גורלה בפרק הזמן האחרון לקיומה. יאשיהו נהנה מתקופת שלום ממושכת במשך כל שנותיו, ובתקופה שלאחר הנסיגה האשורית פעל במרץ לגייבש ממלכתו ולייצובה, ואולי אף להרחבתה בצפון. אין להטיל ספק בכך, שמעשיו אלה היו מלווים בפרץ של התלהבות עממית ובהתעוררות שאיפות לאומיות, ועמן גם תקוות להחזרת עטרה ליושנה, להתרחבות ולשגשוג כבימי קדם. אבל במציאות התרחשו הדברים באופן שונה: מצרים הלכה והתבססה באיזור, ופעולותיו של יאשיהו בתחומי ממלכתו ומעבר לגבולה הצפוני היו לצנינים בעיניה. פרטי המאורעות אינם ניתנים לשחזור מדויק, ולא ניתן לקבוע מדוע החליט נכה להיפטר מיאשיהו בעת שהתייצב לפניו במגידו. מכל מקום, מותו של יאשיהו מיתן את התקוות שהתעוררו וצינן אותן, והתערבותה של מצרים בענייני הפנים של ממלכת יהודה הפכה לעובדה מוחשית. האומנם ניתן היה לצפות לגדולות ולנצורות מיאשיהו, אלא שהוא נהרג בלא עת? לא ניתן לשחזר בהיסטוריה אלא את מה שהתקיים, והדיון על מה שעשוי היה להתרחש הוא בהכרח היפותטי. אבל ניתן לראות, שהתקוות להחזרת עטרה ליושנה לא יכולות היו להתגשם במציאות של סוף המאה ה'. תוך שנים בודדות עתידה היתה בכל לתפוס את מקומן של אשור ומצרים כמעצמה הקובעת באיזור, וניסיונות מלכי יהודה לגלות מדיניות עצמאית הולידו את יהודה בדרך הישרה לחורבן ולגלות. תהום פעורה בין מצב הדברים בימיהם של דויד ושלמה – שאז לא פעלה שום מעצמה במרחב הסורור־ארץ ישראלי, ויחסי

הכוחות נקבעו לפי עוצמתן של הממלכות שצמחו באיזור – לבין מצב הדברים בימי יאשיהו ויורשיו. דומה שלא מעט חוקרים הלכו שולל אחר הזיקה המדומה שבין ימי יאשיהו לבין ימי הממלכה המאוחדת, ומתוך שעמדו על התקוות והמאווים, אשר נסמכו על העבר הקדום, שחזרו גם מציאות קונקרטית שבה התגשמו מאווים אלה. חשוב לזכור, כי התקופה שבה פעל יאשיהו היתה שונה בכל מאפייניה ומרכיביה מן התקופה שבה פעלו המלכים הגדולים אבותיו, וכי ידיו היו כבולות כל העת ויכולתו לממש את שאיפותיו היתה דלה. לפיכך אין כל יסוד להסמכת ההישגים שהושגו בימיו על המציאות הקדומה.

המסקנות ההיסטוריות שאליהן הגענו עולות בקנה אחד עם חסרונם של תיאורים על כיבושים ועל הרחבת גבולות בימי יאשיהו, חיסרון שכה התמיה חוקרים ושהסברים מהסברים שונים הוצעו כדי לתרצו. גם הטענה ל'קשר של שתיקה', שנתרקם כביכול סביב מותו של יאשיהו, נראית לי בלתי מבוססת.¹⁹⁴ מי שקורא את התיאור הנלהב בעד יאשיהו בספר מלכים, יחוש כמובן פתיעה רבה על שכך עלה בגורלו של המלך הצדיק; ומי שמציג תמונה היסטורית, שבה מובלטים הישגיו הגדולים של המלך לעומת חולשתם של יורשיו, יופתע לא פחות מההד המועט שיש למותו בדבריהם של הסופרים והנביאים שפעלו באותה תקופה.¹⁹⁵ ואכן, הטענה הנזכרת ל'קשר של שתיקה', נסמכת קודם כול על ההנחה, שמות המלך היה מאורע גורלי בתולדות ממלכת יהודה, ושבעקבותיו היא ירדה מאיגרא רמה לבריאת עמיקתא. הצגת תמונה היסטורית שונה מעמידה גם את 'שתיקה' בני התקופה באור שונה. האבל על מותו הפתאומי של המלך היה כבד בוודאי, ותחושת המשבר המיידי היתה חריפה, אבל ספק אם היה זה מאורע ששינה את פני התקופה. למי שהשקיף על המאורעות מנקודת מבט מאוחרת במקצת, דוגמת ירמיהו, אולי לא נתפס כולל כמאורע גורלי. מסתבר שרישומי של המאורע על בני התקופה היה פחות עמוק מכפי שהניחו חוקרים בני זמננו, ולפיכך גם מצא ביטוי כה מועט בדבריהם.

בעל ספר מלכים הדגיש את גודל מעשיו של יאשיהו בתחומי הדת והפולחן, שבשלהם זכה (כנראה מידי סופר מאוחר¹⁹⁶) להערכה ללא תקדים: 'וכמה לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו ככל תורת משה ואחריו לא קם כמהו' (מלכים ב כג כה). אם נתבונן בדברי ימי יאשיהו מתוך פרספקטיבה היסטורית כוללת, יש כמדומה לקבל הערכה זו. אם הישגיו הצנועים בתחום המדיני והטריטוריאלי התבטלו מיד לאחר מותו, הרי מעשיו בתחום הדת והפולחן נשארו חקוקים לדורות, והשפיעו השפעה רבה על התפתחות היהדות בתקופת הגלות ושיבת ציון.

194 פרוסט (לעיל, הערה 184), עמ' 369–382.

195 השווה את דברי ימיהם של יאשיהו ושל יורשיו כפי שהוצגו במאמריו המפורטים של מלמט (לעיל, הערות 100, 165). וכן ראה: הנ"ל, 'שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה', בתוך: הנ"ל (עורך), ימי המלוכה – היסטוריה מדינית (לעיל, הערה 100), עמ' 140–151.

196 הפסקה במלכים ב כג כה-כו שייכת לרובד מאוחר בהיסטוריוגרפיה הדוטרנומיסטית. ראה (מנימוקים שונים): י"א זליגמן, 'ממציאות היסטורית לתפיסה היסטוריוסופית במקרא', פרקים – ספר השנה של מכון שוקן, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 279–280, 308–310; קרוס (לעיל, הערה 142), עמ' 285–287; ספיקרמן (לעיל, הערה 100), עמ' 43–46, ושם ספרות נוספת.

הכנס השנתי ה־13 להיסטוריה

בנושא

המהפיכה הצרפתית

לציון 200 שנה למהפיכה

יתקיים בירושלים בימים ראשון-חמישי, כ"ט בסיוון-ג' בתמוז תשמ"ט
(2.7.1989-6.7.1989)

בין הנושאים:

היסטוריוגרפיה ואידאולוגיה בחקר המהפיכה; 'תיאוריית הקנוניה' של המהפיכה; ניצני המהפיכה ביצירות ספרותיות; המהפיכה האמריקאנית והמהפיכה הצרפתית בראייה הדדית; בעיות הדת; היווצרות דפוסים פוליטיים וציבוריים – תפיסת העם בימין ובשמאל, התעמולה החזותית של המהפכנים, עיתונות עממית, היסטוריה צבאית; המהפיכה הצרפתית כמהפיכה בחיי היהודים, בתנועת ההשכלה ובתנועה הלאומית היהודית; הציונות ומורשת המהפיכה; השפעת המהפיכה הצרפתית על התודעה הלאומית הגרמנית; המהפיכה והתעוררות האסכאטולוגיה הנוצרית; תפיסת המהפיכה הצרפתית בספרות הערבית; המהפיכה באידאולוגיה של הימין הצרפתי; המהפיכה הצרפתית כדגם למהפכות מודרניות.

דמי השתתפות (כולל חוברת תקצירים וכיבוד קל) – 80 ש"ח
(לחברי החברה ההיסטורית הישראלית – 60 ש"ח; לסטודנטים – 50 ש"ח).
למעוניינים קיימת אפשרות ללינה וארוחת בוקר במלון ווינדמיל (4 כוכבים)

הכנס מקנה גמול השתלמות למורים

פרטים, תוכנית מלאה והרשמה במרכז זלמן שזר, רח' רשב"א 22, ירושלים
ת.ד. 4179, מיקוד 91041; טל. 02-669464, 02-637171. מספר המקומות מוגבל.